

Andrzej Buko*, Radosław Dobrowolski**, Tomasz Dzieńkowski***,
Stanisław Gołub****, Wasyl Petryk*****, Teresa Rodzińska-Choraży*****

A PALATIUM OR A RESIDENTIAL COMPLEX? RECENT RESEARCH INTO THE NORTHERN PART OF GÓRA KATEDRALNA (WYSOKA GÓRKA) IN CHEŁM

ABSTRACT

Buko A., Dobrowolski R., Dzieńkowski T., Gołub S., Petryk W. and Rodzińska-Choraży T. 2014. *A palatium or a residential complex? Recent research into the northern part of Góra Katedralna (Wysoka Górka) in Chełm*. Sprawozdania Archeologiczne 66, 101–154.

The princely residence situated in Wysoka Górka, the northern part of Góra Katedralna in Chełm, has been researched for over one hundred years now, during several exploration seasons between 1910 and 2013. In the years 2010–2012, Wysoka Górka was excavated in order to verify the earlier findings concerning its function, chronology and developmental phases.

Within the complex, researchers have uncovered six stone and brick structures (A, A1, B, C, C1, D) which were used for nearly one hundred and fifty years between the 3rd decade of the 13th century and the late 14th century. Preliminary architectural analyses have indicated possible borrowings from Hungary, with the royal residences in Óbuda and Székesfehérvár providing the closest analogies.

Key words: archaeology, architecture, the Early Middle Ages, monumental structures, princely residence, church buildings

Received: 05.12.2013; Revised: 04.04.2014; Accepted: 25.08.2014

*Institute of Archaeology and Ethnology, Polish Academy of Sciences, Al. Solidarności 105, 00-140 Warszawa, Poland; abuko@uw.edu.pl

**Zakład Geoekologii i Paleogeografii, Faculty of Earth Sciences and Spatial Management, Maria Curie-Skłodowska University, al. Kraśnicka 2CD, 20-718 Lublin, Poland; rdrobro@poczta.umcs.lublin.pl

***Institute of Archaeology, Maria Curie-Skłodowska University, pl. Marii Curie-Skłodowskiej 4, 20-031 Lublin, Poland; dzienkowskitomek@poczta.onet.pl

****Usługi Archeologiczne, ul. Wspólna 25, 22-100 Chełm, Poland; archeolog@ch.home.pl

*****Technical University in Lviv, Ukraine; vasympetryko@gmail.com

*****Institute of History of Art, Jagiellonian University, ul. Grodzka 53, 31-001 Kraków, Poland; tessa2007-8@o2.pl

INTRODUCTION

The panorama of contemporary Chełm is dominated by Góra Katedralna (Cathedral-Hill), a hill situated in the centre of the city, with the basilica of the Birth of the Virgin Mary being its most prominent feature (Fig. 1). The hill has long aroused the interest both of professional researchers and numerous Chełm enthusiasts. It has continually been a place of worship since the Early Middle Ages. According to the Galician-Volhynian Chronicle, the first cathedral dedicated to Our Lady, funded by Prince Danylo Romanovych in the mid-13th century, was the largest and the most important shrine from among four churches erected in Chełm at that time (Dąbrowski 2013). Moreover, it has been the only church surviving, with many alterations, from the 13th century to the present. Its copy of the icon of Our Lady of Chełm is an object of worship for two nations, the Poles and the Ukrainians. The original icon, recovered in 2001, nearly hundred years after it had been taken from Chełm, is now exhibited at the museum in Łuck (cf. Romaniuk 2003).

The earliest preserved views of Wysoka Górka (High Hill), the northern part of Góra Katedralna, can be seen in prints presenting the panorama of Chełm from the second half of the 18th century (Fig. 2). They show a high elevation with no buildings or trees near the basilica of the Birth of the Virgin Mary, the latter rebuilt in accordance with P. Fontana's plans (Zimmer 1974; Slobodian 2005; Mojska-Zajac, Mart 2004–2007). In 1875, a small Orthodox church dedicated to St Cyril and Methodius was erected in the centre of Wysoka Górka to commemorate the abolition of the Union in the Lublin diocese (Czernicki 1936: 53). The building work was finished in 1884. The Orthodox church, recorded in postcards from the turn of the 19th and 20th centuries, was demolished in 1921. Both its construction and demolition contributed to the considerable destruction of relics of mediaeval architecture on the hill (Czernicki 1936: 53).

Attempts at determining the original topography of Góra Katedralna were undertaken already in the distant past. The Galician-Volhynian Chronicle links Wysoka Górka with an Orthodox church dedicated to Saint John Chrysostom and with a palatium built by Danylo Romanovych. The first "excavations" were carried out in the area on the initiative of Bishop Metody Terlecki in 1640 (Krasny 1997: 109–114). More systematic archaeological exploration was organised over a hundred years ago, when the Imperial Archaeological Committee sent the architect Petr Pokryshkin to examine the ruins of stone structures still visible above the ground (cf. Dąbrowski 2013; earlier sources quoted there).

The Russian exploration, lasting three years, was planned to uncover and identify the ruins in the northern part of Góra Katedralna. Already in 1910, the first year of the research, two trenches situated in the southern part, at the edge of the hill, revealed a 2-metre-thick wall preserved to the height of 4 metres. In the years 1911–1912, the explorers centred exclusively on uncovering the walls of the palatium (Fig. 3). However, they were not able to continue their work because of a shortage of funds. They believed that Danylo's

Fig. 1. Góra Katedralna in Chełm, a view from the west: Wysoka Górką, the wooded area on the left; the basilica of the Birth of the Virgin Mary on the right. View from the West
(photo by A. Buko)

Ryc. 1. Widok Wzgórza Katedralnego w Chełmie: część zalesiona (po lewej stronie) — teren Wysokiej Górką; po prawej stronie — katedra Wniebowzięcia NMP. Widok od strony zachodniej (fot. A. Buko)

Ryc. 2. XIX-wieczny przerys panoramy Chełma z 1763 roku. Po prawej stronie (obok katedry) — kulminacja Wysokiej Górką (wg P. Batiuškova 1887)

Fig. 2. A 19th-century tracing of the panorama of Chełm from 1793, with the culmination of Wysoka Górką on the right (based on P. Batiuškov 1887)

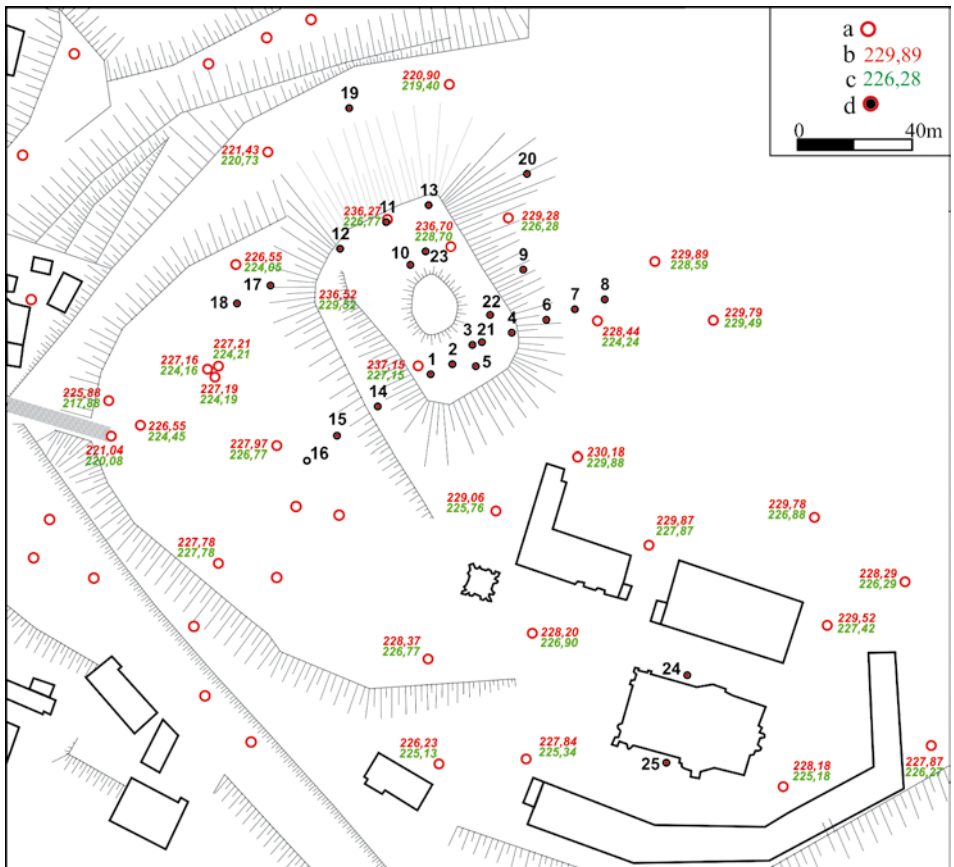

Fig. 6. A situational plan of Wysoka Górka with the distribution of the geological drillings in the 1960s (based on T. Nawrocki 1968) and in 2011–2012 (by R. Dobrowolski): a — boreholes from 1966–1967 (based on T. Nawrocki 1968), b — the top of the borehole in metres above sea level, c — the bottom of the borehole in metres above sea level, d — boreholes 1–20 (based on R. Dobrowolski 2011–2012)

Ryc. 6. Plan sytuacyjny Wysokiej Górki z rozmieszczeniem punktów wierceń geologicznych, wykonanych w latach 60. XX w. (wg T. Nawrockiego 1968) oraz w latach 2011–2012 (oprac. R. Dobrowolski): a — odwierty z lat 1966–1967 (za T. Nawrockim 1968), b — wartość w m n.p.m. stropu odwiertu, c — wartość w m n.p.m. spągu odwiertu, d — odwierty 1–20 (za R. Dobrowolski 2011–2012)

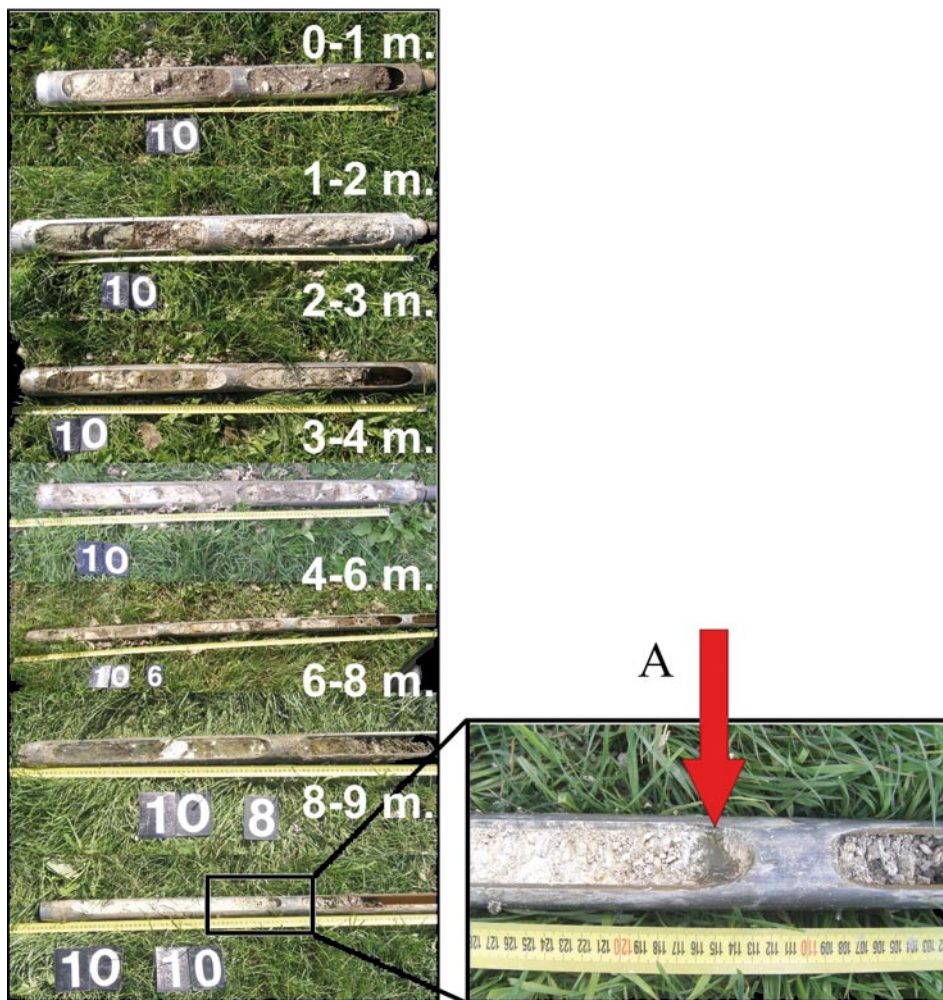

Fig. 7. Examples of cores with their inner structure intact (drilling 10; see Fig. 6; by R. Dobrowolski): A — a clayey layer at the lithological contact between chalk and glauconitic rock (an iridium layer?). The lithostratigraphic boundary between the Upper Cretaceous and the Palaeocene (?)

Ryc. 7. Przykładowe rdzenie wiertnicze o niezaburzonej strukturze wewnętrznej (wiercenie nr 10 — lokalizacja jak na ryc. 6; oprac. R. Dobrowolski): A — warstwa ilasta na kontakcie litologicznym kreda/glaukonityt (warstwa irydowa?). Granica litostratigraficzna między górną kredą a paleocenem (?)

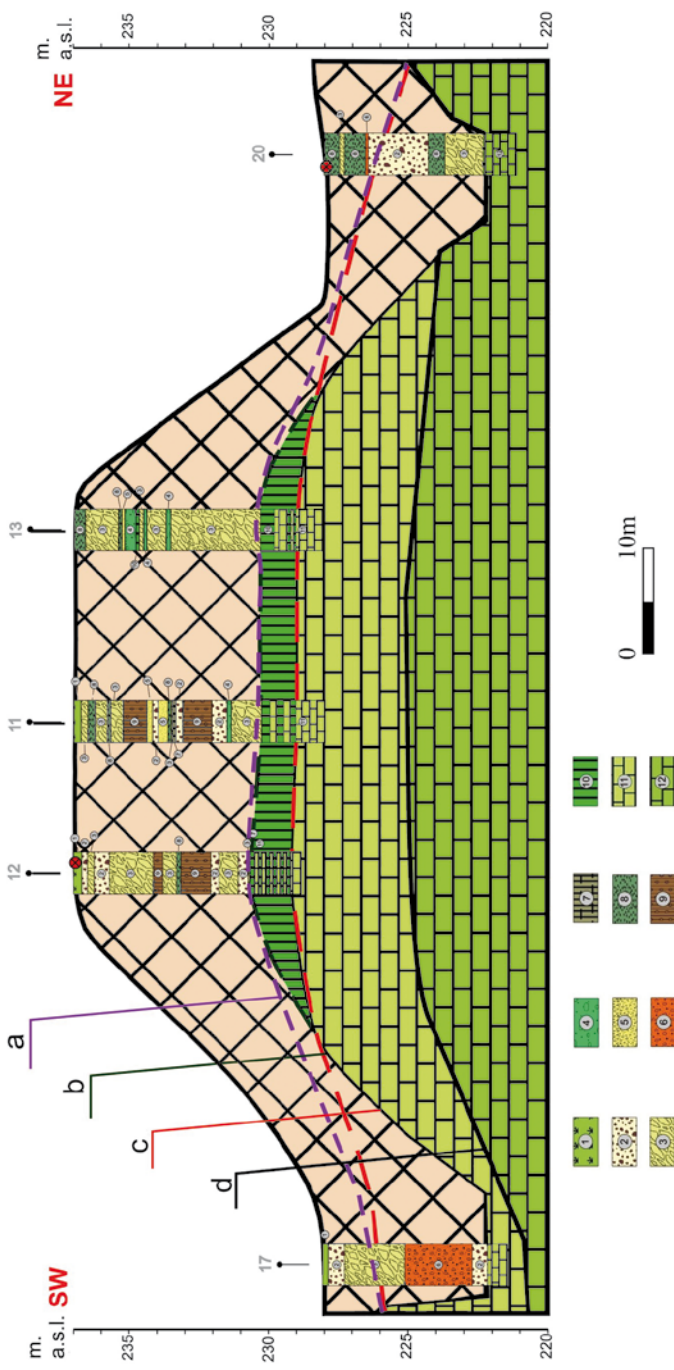

Fig. 8. A geological section of Wysoka Górka, the northern part (drillings as in Fig. 6; by R. Dobrowolski): a — the presumable original topography of the hill, b — the presumable roof of the glauconitic series, c — the presumable roof of the chalky series according to T. Nawrocki (1968), 1 — turf, 2 — fine-clastic debris with the predominance of calcareous rock, 3 — coarse-clastic debris with the predominance of calcareous rocks, 4 — debris with the predominance of glauconitic rocks, 5 — debris with the predominance of sandstone, 6 — debris with fragments of bricks, 7 — organic loam, 8 — mineral and organic deposit, 9 — chalky and glauconitic diamicton in a clay matrix, 10 — massive glauconitic rock, 11–12 — opoka

Ryc. 8. Przekrój geologiczny przez Wysoką Górkę — część północna (numeracja wierceń jak na ryc. 6; oprac. R. Dobrowolski): a — zakładana pierwotna topografia wzgórz, b — zakładany strop serii „glaukonitytowej”, c — zakładany strop serii „kredowej”, d — strop serii „kredowej” wg T. Nawrockiego (1968), 1 — darń, 2 — rumosz z przewagą warstw skał wapiennych, drobnoklastyczny, 3 — rumosz z przewagą skał wapiennych, gruboklastyczny, 4 — rumosz z przewagą glaukonitytu, 5 — rumosz z przewagą piaskowca, 6 — rumosz z fragmentami cegieł, 7 — if organiczny, 8 — utwór mineralno-organiczny, 9 — dia-
mikton kredowo-glaukonitytowy w matriksie ilastym, 10 — glaukonityt masywny, 11–12 — opoka

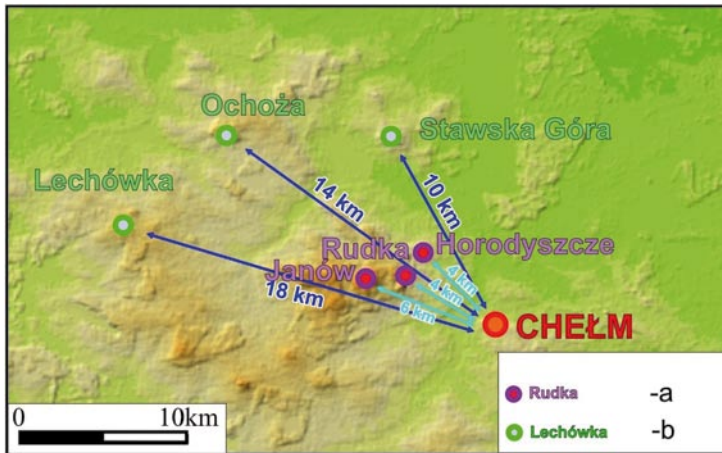

Fig. 10. The distribution of solid rocks within the Chełm Hills: the potential sources of building stone material (by R. Dobrowolski). The sites of solid rocks: a — sandstones, Muschelkalk, b — glauconitic rocks

Ryc. 10. Miejsca występowania skał litych na Pagórkach Chełmskich — potencjalne źródła zaopatrzenia w kamienny materiał budulcowy (oprac. R. Dobrowolski). Stanowiska skał litych: a — piaskowce, zlepy muszlowe, b — glaukonity

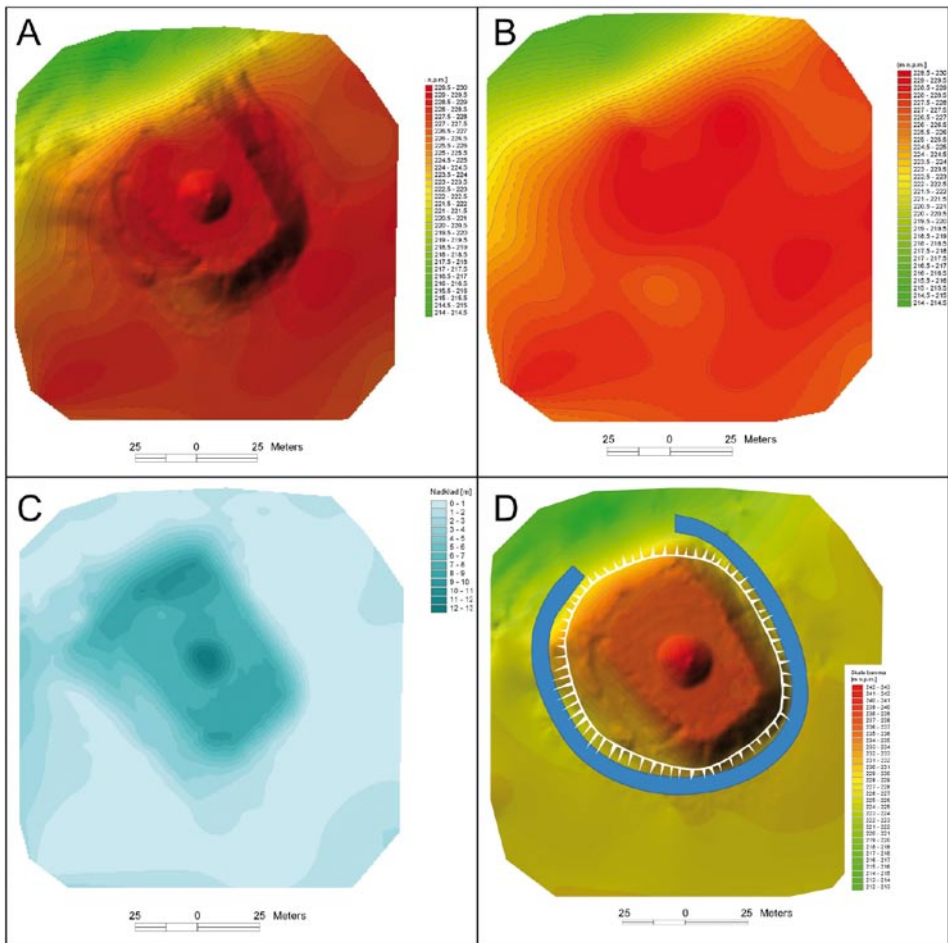

Fig. 9. The topography of Góra Katedralna: A — the contemporary hypsometry of the culmination against the shaded map of the lie of the land (by P. Zagórski), B — the reconstructed hypsometry of the top of the Cretaceous deposits at the culmination (by P. Zagórski), C — the thickness of the overlay of the Cretaceous deposits at the culmination (by P. Zagórski), D — a reconstruction of the course of the dry moat around Wysoka Górką against the shaded map of the contemporary lie of the land (by P. Zagórski and R. Dobrowolski)

Ryc. 9. Topografia Wzgórza Katedralnego: A — współczesna hipsometria kulminacji Wzgórza Katedralnego na tle cieniowanej mapy rzeźby (oprac. P. Zagórski), B — zrekonstruowana hipsometria stropu utworów kredowych kulminacji Wzgórza Katedralnego (oprac. P. Zagórski), C — miąższość nadkładu utworów kredowych kulminacji Wzgórza Katedralnego (oprac. P. Zagórski), D — rekonstrukcja przebiegu suchej fosy wokół Wysokiej Górką na tle cieniowanej mapy rzeźby współczesnej (oprac. P. Zagórski i R. Dobrowolski)

Fig. 11. A balloon photo of the excavations at Wysoka Górka in Chełm, with the oval outline of the Mound of Independence in the centre. Red line indicates the cross-section through the southern part of the Wysoka Górka (cf. Fig. 13; photo by M. Bogacki)

Ryc. 11. Zdjęcie balonowe wykopalisk na Wysokiej Górze w Chełmie. W centralnej części widoczny owalny zarys tzw. kopca Niepodległości. Czerwoną linią zaznaczono przekrój przez południową część Wysokiej Górki (por. ryc. 13; fot. M. Bogacki)

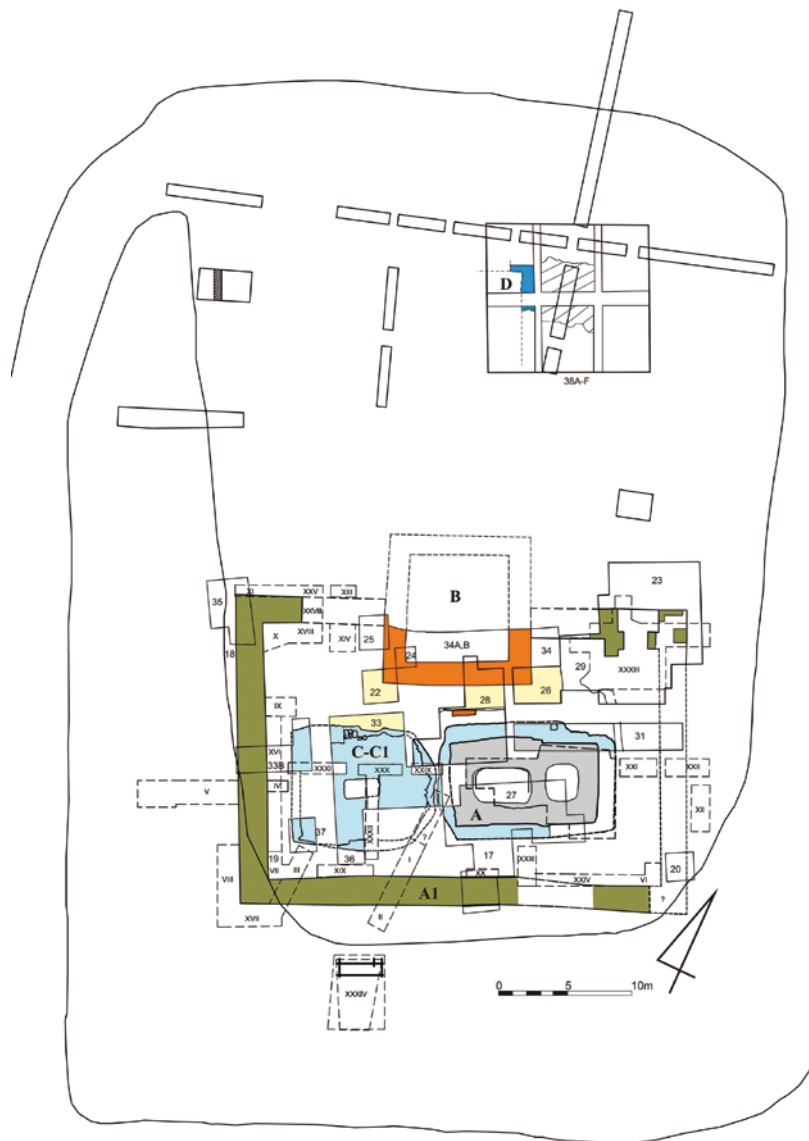

Fig. 12. Architectural relics uncovered during the excavations at Wysoka Górka in 1910–1912, 1966–1968 and 2010–2013, with the locations of structures A1, A, B, C, C1 and D (by W. Petryk and T. Dzieńkowski): A–D — the structures, I–XXIV — Pokryshkin’s excavations in 1910–1912, unmarked excavations in the northern part — Zin and Grabski’s research according to J. Gurba and I. Kutylowska 1970, 17–37 — Buko’s research in 2010–2012, 38A–F — Dzieńkowski’s research in 2013

Ryc. 12. Relikty architektury kopalnej odsłonięte w trakcie badań na Wysokiej Górcie w latach 1910–1912, 1966–1968, 2010–2013 wraz lokalizacją budowli A1, A, B, C, C1 i D (oprac. W. Petryk i T. Dzieńkowski): A–D — oznaczenia budowli, I–XXIV — wykopy P. Pokryszkina z lat 1910–1912, wykopy bez oznaczeń usytuowane w części północnej — badania W. Zina, W. Grabskiego wg J. Gurby, I. Kutylowskiej 1970; 17–37 — badania A. Buko z lat 2010–2012; 38A–F — badania T. Dzieńkowskiego z 2013 roku

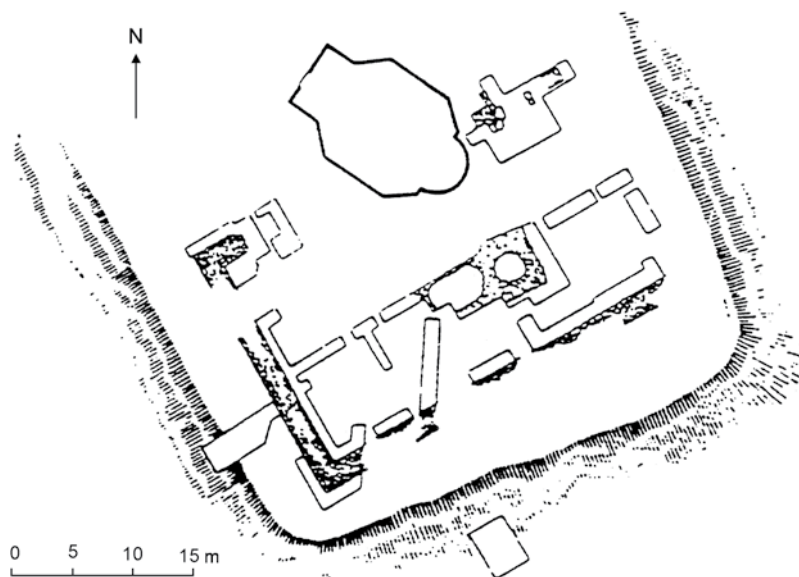

Fig. 3. Wysoka Górka in Chełm: a sketch of Petr Pokryshkin's discoveries (1910–1912), with the visible outline of the palatium and the plan of the 19th-century small Orthodox church (based on P. Rappoport 1954)

Ryc. 3. Wysoka Górka w Chełmie: szkic odkryć P. Pokryszkina (1910–1912) z widocznym zarysem budowli pałacowej oraz planem XIX-wiecznej cerkiewki (wg P. Rappoport 1954)

residence had been built on a former fortified town which possibly succeeded a place of pagan worship, the conclusion drawn from the remains of mysterious hearths (cf. Rappoport 1954: 316). The motif of a pagan shrine on Góra Katedralna, known from legends about the origins of Chełm, has reappeared in studies by other authors (cf. Ruszkowska 2000; cf. sources quoted there).

The initiator of the research did not issue its results. Several decades later, the Russian archaeologist P. Rappoport published a paper based on surviving drafts and notes from the exploration (1954), without, however, giving sufficient data to help to answer questions concerning the multistage architecture or, even less, to interpret the developmental phases and topography of the hill. Apart from several items of the architectural decor, Rappoport did not present the source material obtained during the exploration, either, nor did he discuss the stratigraphic context of the finds. For these reasons, his paper has a limited value as a source of archaeological information.

In the 1960s, Wysoka Górka was explored again, this time by a team of researchers from the academic centres in Krakow and Lublin, headed by Wiktor Zin. The explorers noted well-preserved timber box fortifications in an excavation unit in the southern slope. Such a structure, if it was indeed identified correctly, could be an important piece of evidence

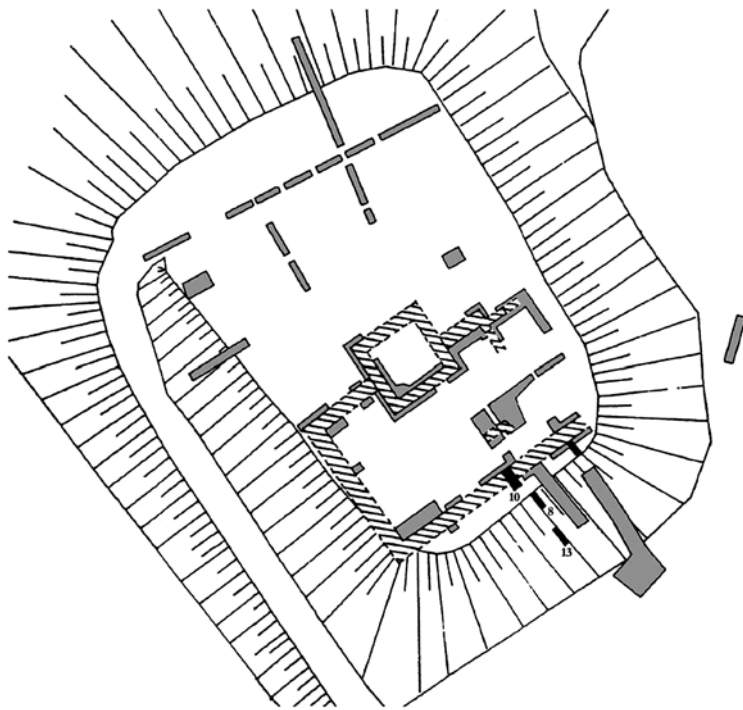

Fig. 4. A sketch of the monumental architecture, based on the findings from the 1960s. The test excavations from 2001 are marked in black (based on J. Gurba and I. Kutytowska 1970, with additions by T. Dzieńkowski)

Ryc. 4. Szkic odkryć architektury monumentalnej wykonany na podstawie badań z lat 60. XX w. Kolorem czarnym zaznaczono wykopy sondażowe wykonane w roku 2001 (wg J. Gurby i I. Kutytowskiej 1970, uzupełnione przez T. Dzieńkowskiego)

in favour of the presence of the earliest Chełm's fortified town in that place. In the northern part of the hill, the explorers located a gateway into the fortifications. The entire area of Wysoka Górka was described as relatively well preserved remains of a fortified town with several developmental phases (Zin, Grabski 1967: 726). Since there have been no proper publications, however, it is difficult to discuss these findings.

The team also concentrated on the relics of Danylo's palatium, explored earlier by the Russian researchers. A considerable part (over 60%) of the structure, 22 x 38 m (Fig. 4), was uncovered from the east side. The team emphasised that while laying the foundations of the palatium, the builders had damaged elements of an older rampart of the fortified town, because the walls of Danylo's residence were partly based on destroyed "timber boxes" from the earlier fortification (Zin, Grabski 1967: 727). This is a surprising hypothesis since one can hardly imagine the foundations of a 2-metre-wide wall being based on timber constructions.

In the central part of the plateau, the researchers uncovered the entire outline of a square stone structure, 12 x 12 m, with “considerably” thick walls (cf. Fig. 4), which they regarded to be later than the palatium because it was founded on its rubble. The feature was dated to the reign of Casimir the Great and interpreted as the lower parts of a square tower house (Zin, Grabski 1967: 728). The researchers also noted the presence of walls dated preliminarily to the 11th–12th centuries, and therefore older than the relics of the residence, within the palatium. The basis for the dating is unknown.

The data resulting from the exploration in the 1960s, not entirely coincident with Pokryshkin’s findings, are an interesting contribution to the research into the layout of the uncovered architectural elements. The exploration, however, had several major drawbacks. The researchers failed to discuss the stratigraphy of Wysoka Górka or mutual relationships between the archaeological layers and the buildings. They expressed contradictory opinions on the number and quality of excavated artefacts, while leaving no presentation of the artefacts themselves or their archaeological context. The criteria for dating the finds were unclear, and the information about the pagan shrine or the fortified town located there in the distant past, as indicated by the Russian explorers, must be considered as enigmatic. Moreover, there have been doubts about their identification of the wall preceding the 13th-century relics of Danylo’s residence (Zin, Grabski 1967: 728).

Apart from the short reports quoted above, results of the exploration in the 1960s have not been published, similarly to those from the Russian research. A paper issued in 1970 did not change that situation because it repeated the earlier statements to a great extent (cf. Gurba, Kutylowska 1970).

The next stage of the research into Wysoka Górka has been initiated by archaeologists from Chełm co-operating with Warsaw’s academic centres. In 2001, small-scale exploration supervised by Andrzej Buko was carried out at the southern escarpment in order to identify the stratigraphy of the place, to determine the nature and context of the architectural relics linked with the remains of Danylo Romanovych’s residence, and to verify the information about the palatium walls being founded on timber elements of an older rampart. For these reasons, the archaeological trench at the southern escarpment was located right next to the unit made by Zin’s team (cf. Fig. 4). The exploration uncovered stone relics of a monumental building which had been used in at least two phases (Fig. 5). In phase 2, stone terraces, each 1.8 metres long, had been added to the building to provide a support for timber and earth constructions. The base of the hill had been encircled with stones and separated from the remaining part of Góra Katedralna with a 5 metre wide moat (cf. Buko 2005; see further sources there).

The 2001 exploration has resulted in several important findings. The palatium was found to have been erected on a layer of crushed rock (green sandstone, chalky opoka and compact loams), situated approx. 3.5 metres below the culmination of the escarpment, not on the relics of an earlier stronghold. The builders had probably obtained their material from Wysoka Górka, as proven by worked blocks of green glauconitic stone in the wall and,

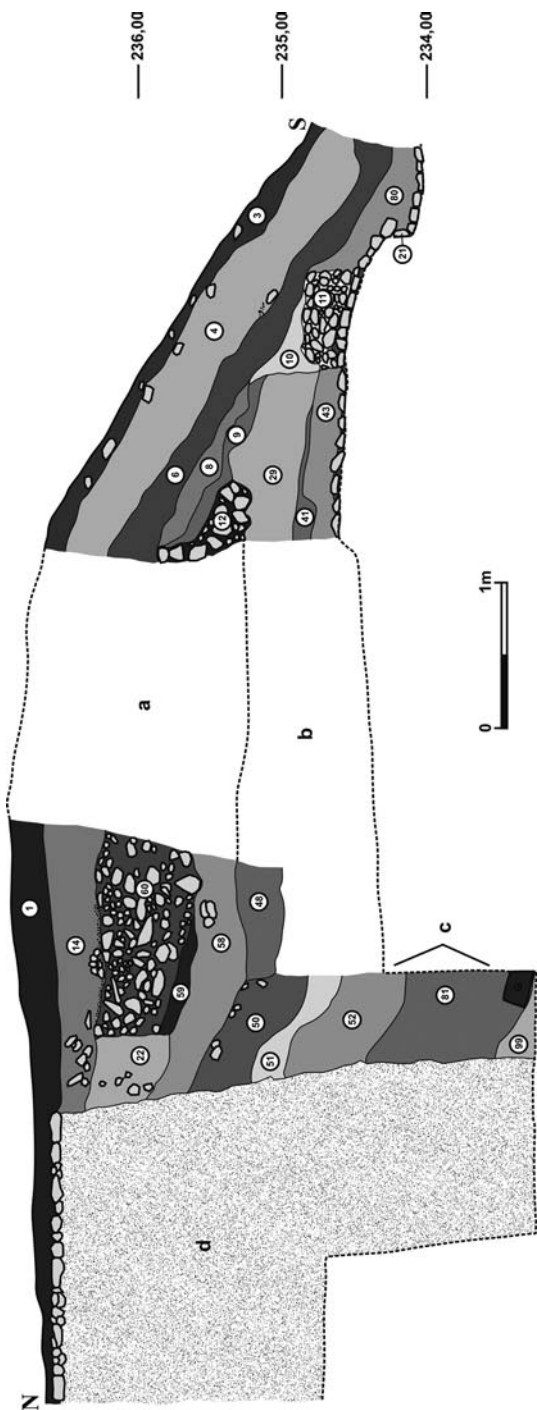

Fig. 5. A section of the southern escarpment of Wysoka Górka, based on the exploration in 2001 (drawing by T. Dzieńkowski; tracing by R. Ratajczak): a — rubble and levelling, b — the timber and earth structure of the rampart, phase 2, c — the enclosing wall, phase 1

Ryc. 5. Przekroju przez południową skarpę Wysokiej Górki w świetle badań 2001 r. (rys. T. Dzieńkowski, przerys R. Ratajczak): a — destrukcja i niwelacja, b — konstrukcja drewniano-ziemna wału — faza 2, c — nasyp, d — kamienny mur obwodowy — faza 1

primarily, by a surprisingly large amount of production waste within the rubble and the infill in the wall.

Stratigraphic analysis showed that the palatium had functioned in at least two phases. In phase 1, the wall, founded on an bank, was entirely exposed. In phase 2, stone and timber structures forming a compact system of fortifications were added, reaching the height of at least 2.5 metres from the base of the wall (cf. Fig. 5). It was also determined that the timber uncovered in the trench on the southern escarpment had not been linked to an old fortified town but to the last phase of the residence. The monumental building (or its part) had probably been destroyed by fire, as proven by the remains of burnt beams found in various layers and by numerous fragments of pottery with traces of vitrification, which may point to high temperatures operating for a long time. Further, the researchers established that at least a half of Wysoka Górka was an artificial formation consisting of the rubble of the monumental buildings erected in that area. The present-day elevation was considered to be in fact built of that rubble (cf. Buko 2005).

Since the issues remained undecided, the researchers focused on the central and eastern part of the hill, covering the relics of unidentified structures which had earlier been described as older than the palatium wall. The relics included the square tower (?) with a circular interior, difficult to relate to the Danylo's residence. According to the 1910–1912 exploration, the tower was 4 metres deep, which may indicate that it had been founded on the natural ground. In that context, interdisciplinary research organised in co-operation with geologists seemed essential to clarify the peculiarity and the occurrence of the glauconite sandstone. It was suggested that further study should involve the geomorphology and the original topography of entire Góra Katedralna, as well as numerous architectural details obtained by Pokryshkin's team while exploring the palatium and the church which was possibly linked to it, described also in Rappoport's paper in 1954.

These ideas, and many others, lay behind the research carried out in 2010–2012 by the Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences within a programme supported by the Ministry of Science and Higher Education. The project consisted of the following parts: 1. analysis of written sources concerning Chelm under Danylo Romanovych's reign; 2. natural research aimed at reconstructing the original topography of the area and its subsequent transformations; 3. non-destructive exploration of Wysoka Górka; 4. comprehensive interdisciplinary excavation and research into uncovered architectural elements (cf. Buko 2013).

This paper presents selected aspects of the project, mainly related to parts 2 and 4. Complete results of the research will be published in a monograph supervised by Andrzej Buko at the Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences.

GEOLOGICAL AND MORPHOLOGICAL RESEARCH INTO WYSOKA GÓRKA

The first descriptions of the geological structure of Góra Katedralna may be found in writings by N. Krisztafowicz (1897, 1899), who, while identifying the composition of fossilised marine fauna, mentioned green (glauconitic) sandstone from Chełm at the culmination of Wysoka Góra and dated its stratigraphic position to the close of the Upper Cretaceous period. Apart from Góra Katedralna in Chełm, glauconitic sandstone has been found in the top parts of Cretaceous deposits at several other sites within the Chełm Hills (Lechówka, Elżbiecin, Zawadówka, Stawska Góra), which rank among monadnock hills formed from Upper Cretaceous opokas (Harasimiuk 1975: 48–54). Since glauconitic rocks, bonded with opal turning into chalcedony (Harasimiuk 1975: 24–25), have a high resistance to pressure, up to 1000 kG/cm², they are an excellent building material and, because of their green colour, a decorative element of elevations.

Detailed geological examination of Góra Katedralna, i.e. several dozen core drillings to the depth of 20–25 m, was carried out for the first time by T. Nawrocki in the 1960s (1968; Fig. 6). Descriptions of the lithological profiles of those drillings indicate an entirely anthropogenic nature of Wysoka Góra. The thickness of the man-made ground was estimated at 8–10 metres, practically equalling the height of the whole elevation. This suggests that the glauconitic sandstone has been redeposited, which undermines its lithogenic relationship with Góra Katedralna.

A series of geological drillings performed for the present research project at the culmination and the base of the elevation, and an analysis of cores taken from there with their internal structure intact (Fig. 7), have resulted in partial verification of our knowledge of the geo-logy of the place (cf. Fig. 6). The research has shown that the thickness of the man-made ground most probably equals 6–7 metres, encompassing (Fig. 8): fine-, medium- or coarse-clastic chalky and/or glauconitic debris with an admixture of strictly anthropogenic deposits, including brick rubble, primarily in the upper segments; chalky and glauconitic debris in a clayey matrix; fine-grained chalky and glauconitic rhythmite, mainly in the lower segments in the southern part of the hill; and an organic and mineral deposit in the central segments of a number of the cores, especially those taken from the southern part of the hill.

The cores commonly contained organic and mineral deposits, with the following geo-chemical components: organic content – 4.30%; hygroscopic water – 17.36%; P content = 271.3 mg/kg; Mn = 501 mg/kg; Fe₂O₃ = 30.34 g/kg (3.034%), at several depths (1.2–1.3 m; 2.0–2.75 m; 3.0–3.60 m). These deposits should be treated as anthropogenic “inter-beddings”, possibly delimiting short periods of stabilisation of the man-made ground and its temporal use.

The lithostratigraphic boundary between the opokas of the Upper Maastrichtian and the glauconitic series of the Lower Palaeocene is probably delimited by a narrow, approx.

2 cm wide, clayey bed recorded only in the northern part of Wysoka Górka at the depths of 7.8–7.82 m (drilling 12; cf. Fig. 8) and 8.13–8.15 m (drilling 10; Fig. 7, 8). An expert geochemical analysis with the ICP-OES method has shown a significantly increased iridium content as compared to the background, which may point to an iridium layer clearly demarcating the K/Pg boundary, i.e. the geological boundary between the Mesozoic and the Cenozoic eras, thus documenting the *in situ* position of carbonate and siliceous rocks (opokas, below that layer) and glauconitic rocks (glauconitic sandstone, in the overlying bed).

However, it is difficult to determine the original thickness of the overlying glauconitic series. The drillings have not settled this issue because there is no clear lithological boundary between the natural sedimentary succession (= geological deposits *in situ*) and the man-made ground. Analogies with other “glauconitic” sites within the Chełm Hills suggest that the thickness should not exceed 2 metres. Most of the drillings in the northern part of the elevation have shown that the 2-metre-thick sedimentary succession above the presumable K/Pg boundary has been replaced with coarse-clastic debris of opokas and glauconitic rocks, with massive blocks of these rocks in some places.

This interpretation leads to certain geological and geomorphologic conclusions concerning Wysoka Górka in Chełm. It may be assumed that the original sedimentary succession (= rock mass *in situ*) is recorded only in the lower segment of the site, approx. 5 metres thick (calculated in relation to the present-day topographic surface of Góra Katedralna, approx. 227 metres above sea level). Its lower part consists of massive, relatively hard, intensely fractured opokas representing the highest unit of the Upper Maastrichtian. Upwards, the opokas turn gradually into glauconitic sandstone (which is a facies change in the sediments, related to the transforming depositional environment in the shallowing Upper Cretaceous sea). The lithostratigraphic boundary between the Cretaceous and the Palaeocene is there demarcated by a narrow clayey interbedding, possibly an iridium layer, identified at approx. 229 metres above sea level (cf. Fig. 7). Although the glauconitic series, approx. 2 metres thick, should be linked stratigraphically to the Palaeocene, the presence of glauconitic interbeddings among the Upper Maastrichtian opokas in the lower segment of the site is also possible. The height of the reconstructed “original” (pre-settlement) topographic surface of Wysoka Górka should probably be estimated at approx. 230–231 metres above sea level. The volume of the man-made ground, identified on the basis of GPS field measurements and laser scanning (= the present-day topography of the area; Fig. 9A) as well as the archival data and our geological drillings (= the reconstructed topography; Fig. 9B), equals approx. 10,200 m². The approximate volume of the glauconitic series, treated as a potential building material for the residential and church complex, has been estimated at approx. 8,100 m³.

The glauconitic sandstone in the southern part of the elevation, where the residential and church complex was later founded, seems to have been partly or entirely exploited. The northern part of the hill probably covers the natural Palaeocene sedimentary succession, thereby preserving the glauconitic series. The complex was mostly built of the local

rock material. The identified blocks used for its construction include Upper Cretaceous opokas (silicified limestone) and chalk, Palaeocene glauconitic rocks and Miocene quartz sandstone and Muschelkalk. The potential sources of material are presented in Fig. 10.

The drillings at the base of Wysoka Górką have also provided some information about the dry moat surrounding the hill. Its original width was approx. 15–20 metres, and the mean depth was approx. 5–6 metres (cf. Fig. 8, 9D).

ARCHAEOLOGICAL AND ARCHITECTURAL RESEARCH INTO THE PHASES OF USE OF WYSOKA GÓRKA

The research carried out for four years has brought archaeological data acquired from twenty-two excavation units (nos. 17–38) with the area of 457.35 m² (Fig. 11, 12), situated in the southern part of the hill, where the earlier exploration recorded an accumulation of monumental architecture (Rappoport 1954; Gurba, Kutylowska 1970; Buko 2005; Buko *et al.* 2012). In 2013, an archaeological trench was located at the northern side of the mound. The researchers have so far documented the remains of six structures (A1 — an enclosing wall; A — a sandstone and glauconitic rock building; B — a so-called tower; C — a sandstone and chalk building (the upper part); C1 — a sandstone and chalk building (the lower part); D — a building in the northern part of the hill; cf. Fig. 12), and they have identified five hundred stratigraphic units grouped in eleven settlement layers (nos. I–XI). These data, showing the dynamic development of Wysoka Górką, have helped to distinguish six phases of the use of the area (Table 1).

Phase 1: the beginning of the residential complex and its destruction

Data from excavation units 17, 23–28, 31, 34, 35 and from drillings 1–5 suggest that at the depth of 4.5–5 m, there is a hardened layer — a levelled natural rock surface or an intentionally laid structure made of loam and opoka (layer I; cf. the remarks about the geology of the hill). Its roof, situated at 232.25–232.9 metres above sea level, was covered with a continuous layer of humus (?; layer II) and a burnt layer (III), their origin being difficult to explain at the present stage of research (Fig. 13, 14). Layer III has been radiocarbon dated to the 11th–12th centuries. Its surface is the lowest identified settlement level, without any artefacts.

Further data point to a large-scale building work in that area. Its first stage consisted in building a hardened bank, 2–2.5 metres thick, of argillaceous deposits and crushed glauconitic rock, noted over the whole hill, both in its southern and northern parts. Two phases of its formation have been recorded. In the outer part, clayey (layer IVa) or clayey and glauconitic materials (IVa) were mostly used (Fig. 13). Together with the bank, the

Fig. 13. Crosssection of stratigraphical units along the N-S axis in the southern part of the hill, from the southern escarpment (excavation unit 8/2001) to the stone tower (B) uncovered in trench 28 (by T. Dzieńkowski; tracing by R. Ratajczak)
 Ryc. 13. Przekrój nawarstwień i budowli na linii N-S zidentyfikowanych w południowej części wzgórza, wykonany od skarpy południowej (wykop 8/2001) po kamienną wieżę tzw. budowla B odsłoniętą w wykopie 28 (oprac. T. Dzieńkowski, przerys. R. Ratajczak)

Table 1. Stratigraphical units, phases, and chronologically significant data (by T. Dzieńkowski)
Tabela 1. Zestawienie jednostek stratygraficznych, faz i materiałów datujących (oprac. T. Dzieńkowski)

Description Opis	Numbers of stratigraphical units Numery jednostek stratygraficznych	Layers Warstwy	Phases Fazy	Chronology Datowanie
The embankment from interwar's time and 90th of the 20th century. Nasyp kopca z okresu międzywojennego i lat 90. XX w.	119, 383, 431, 432, 433, 434, 435, 436	XIe	6	pottery from XIII-XIVth century ceramika: XIII-XX w.
Modern Levelling. Nasyp niwelacyjny – obecny poziom terenu.	112, 112a, 113, 118, 124, 224, 332, 337, 343-odwiert z lat 60.	XId	6	
Trenches Fill from 1910-1912 i 1966-1968. Zasypisko wykopów z lat 1910-1912 i 1966-1968.	114a, 116, 117, 118, 118a, 119, 119 _{1-6s} , 119A, B, 120, 123b, 128, 135, 137, 157, 196a, 188, 194, 195, 216, 223, 228, 234, 374?, 413	XIc	6	
Levelling layer – 20th century. Warstwa wyrównawcza – XX w.	218	XIb	6	
Pavement of stone and bed layer from 19th century. Bruk kamienny i podkład XIX w.	351, 122	XIa	6	
Destroyed layers. Zniszczone warstwy .	-	X	5	
Trench with fill from XVth century. Wkop z zasypiskiem XV-wiecznym.	472, 482, 483	IX	4	pot-shaped stove tiles, Jagiellonian deniers kafle garnkowe, denary jagiellońskie
Embankment? Nasyp?	121, 115	VIII d	3-6?	pottery from XIII-XXth century ceramika XIII-XX w.
Timber constructions. Konstrukcje drewniane.	220, 222, 222a, 227a-d (słupy), 233, 322, 323, 325, 325a-b, 326,	VIII c	3-6?	ceramika XIII-XX w.
Chalk levelling layers without traces of fire. Niwelacja kredy bez spalenizny.	122b, 122	VIIIb	3	pottery, pavement slabs from XIII-XIVth century ceramika, płytki: XIII-XIVw.
Rubble of glauconitic sandstone – destruction of the wall? Gruz glaukonitytowy w stropie budowli. Destrukty muru?	224, 359, 359A, B, 365, 365a	VIIIa	3	
Settlement leyer with artefacts. Warstwa użytkowa z zabytkami.	123c, 129a (bruk glaukonitytowy, w. 25), 154, 227, 227a-b, 282	VIIg	3	pottery, pavement slabs, ornaments ceramika, płytki, ozdoby: XIII-XIVw.,
Insulating band of clayey materials adjacent to the wall of building B. Opaska izolacyjna z materiałów ilastych dostawiona do muru budowli B.	122, 122b, 129, 130, 130a, 153, 160a-c	VIIIf	3	C14:1154-1259 AD

Table 1 cd.
Tabela 1 cont.

Description Opis	Numbers of stratigraphical units Numery jednostek stratygraficznych	Layers Warstwy	Phases Fazy	Chronology Datowanie
Construction layers related to walls added to the foundations of building A i C. Warstwy budowlane związane z budową muru dostawionego do bud. A i bud. C.	211, 329 (spocznik), 415, 416	VIIe	3	
Wall of stone and chalk added to the wall of building A. Mur kamienno-kredowy dostawiony do muru budowli A.	198a-b, 198 (górnny), 198 (dolny), 318, 318a	VIIId	3	
The upper part of wall of building C. Górna partia muru budowli C.	318, 333, 334, 335, 340, 360, 360a, 361, 364, 364a, 370a-b, 371	VIIc	3	cross-shaped pendants of stone from X-XIIIth century krzyżyk z kamienia X-XIII w.
Timber constructions. Konstrukcje drewniane.	191, 192, 193, 220a, 221, 249, 250, 275, 295, 283, 306, 344, 345, 376, 420	VIIb	3	
Levelling layers without chalk and traces of fire. Warstwy niwelacyjnej kredy bez spalenizny.	115, 122a, 122, 122 (górnna), 231, 341, 367	VIIa	3	
Settlement layers and the relics of timber features inside tower (building B) - (the youngest layer being dated by coins to the 2. half of 14th century). Warstwy użytkowe i konstrukcje wewnątrz wieży (budowla B) – najmłodsza datowana moneta na 2. poł. XIV wieku.	390, 392, 393, 393a-b, 394, 400, 401, 405, 407, 409, 410, 411, 421, 422, 412, 412a	VIe	2-3	pottery from XIII-XIVth century ceramika: XIII-XIVw.; Prague groschen from 2 half of XIVth century grosz praski 2 poł.XIV w.
Levelling layers with traces of fire. Warstwy niwelacyjne ze spalenizną.	122a, 122, 213, 219c, 378, 395	VIId	2-3?	
Timber constructions. Konstrukcje drewniane.	227a-d, 130, 160, 310, 311, 219, 377, 385, 387, 388, 389, 404, 406, 407, 430	VIc	2-3?	
Elements of a wooden-earth rampart. Elementy wału drewniano-ziemnego.	338, 346, 354, 354a-d, 355, 358, 362, 362a	VIb	2-3?	
Wooden posts of rampart (the youngest stratigraphical units being dated to the 14th century by C14). Drewniane słupy wału (najmłodsza pozycja stratygraficzna datowana C14 na wiek XIV).	238, 239, 240, 242	Via	2-3?	pottery from XIII-XIVth century ceramika: XIII-XIVw. C14: 1294-1406AD

Table 1 cd.
Tabela 1 cont.

Description Opis	Numbers of stratigraphical units Numery jednostek stratygraficznych	Layers Warstwy	Phases Fazy	Chronology Datowanie
Remains of rampart (relics of fire constructions and layers). Drewniano-ziemne elementy wału (relikty spalonych konstrukcji, spieczona kredek, podsypka ziemi).	122, 122a-b, 129, 130, 187, 219a, 240, 255, 258, 259, 260, 261A-B, 271a-b, 276, 276A.	Vj	2	
Rebuilding the destroyed escarpment – planks and embankment. Odbudowa zniszczonej skarpy – zbutwiałe belki i nasyp.	280, 289, 290, 292	Vi	2	
Traces of fire (burnt wood). Ślady pożaru (spalone drewno).	123, 123a, 347, 347a-b, 356	Vh	2	
Negatives of wooden constructions. Negatywy konstrukcji drewnianych.	130, 130a, 160a-b, 219, 219d-f, 320, 321, 321a, 324, 327	Vg	2	
Levelling layers and traces of fire (bed floor?, platform?, building?). Warstwy użytkowe i pożarowe (spalone relikty podłoża, podestów, budynku?)	125?, 160, 160a-b, 183, 187, 187b, 196a, 202b-c, 207b, 227b, 245, 328, 331, 348, 353, 353a	Vf	2	
Elevation of settlement level <i>ca</i> 2 m (rubbles and levelling layers). Podniesienie poziomu użytkowego o 2 m. Wykorzystanie destruktyw, niwelacja, stabilizacja i utwardzenie powierzchni.	160, 182, 196, 200, 201, 202, 202A, 202B, 202 (górną), 202 (dolną), 202b-g, 229, 229a-b, 251, 252, 253, 254, 254a, 262, 276, 281, 285, 286, 286a, 294, 294a, 303, 304, 363, 396	Ve	2	
Layers related to the walls construction. Warstwy budowlane związane z budową murów.	150, 212, 215, 217, 219a, 319b	Vd	2	
Relics of feature destroyed during construction works of protection “band” from phase 3. Relikty konstrukcji zniszczone w wyniku budowy opaski w fazie 3.	122 (dolna), 129	Vc	2	
The wall of tower – building B. Mur wieży – budowla B.	155, 439	VB	2?	
A foundation of trench of tower with sandstones and loam fill. Wkop fundamentowy pod wieżę z kamienno-łłastym wypełniskiem.	146, 152, 158, 186, 186a, 186b, 199A, 199B, 199C, 266, 267, 386	Va	2?	pottery from XIII-XIVth century ceramika: XIII-XIVw.
The wall of building A – the upper part. Mur budowli A-partie górnej.	114, 189, 332, 332a, 332b	IV-V	1-2?	

Table 1 cd.
Tabela 1 cont.

Description Opis	Numbers of stratigraphical units Numery jednostek stratygraficznych	Layers Warstwy	Phases Fazy	Chronology Datowanie
Rubble layers after destroyed walls (glauconitic and mortar). Murawisko po zniszczonych murach (destrukty glaukonitytu i zaprawy wapiennej).	114b, 114c, 136, 139, 156c, 160, 166, 196, 204, 234, 234a, 234b, 248, 252, 253, 270c, 270b, 349, 350, 366?, 417?, 418?	IVk	1	pottery from XIII-XIVth century ceramika: XIII-XIVw.
Traces of fire (burnt of wood) on the level of green layer. Pożar (spalone drewno) na poziomie zielonej warstwy.	277, 384	IVj	1	
Relics of timber features (?) and clay layers. Relikty konstrukcji drewnianych (?) i nadkład ilasty.	127, 138a	IVi	1	
Opoka pavement and clayey layers above green layer. Bruk opokowy i warstwy podkładu zalegające na zielonej warstwie.	287, 214, 278a	IVh	1	
Settlement level (green layer). Poziom użytkowy (zielona warstwa budowlano-użytkowa).	131, 207, 207a, 305	IVg	1	pottery from XIII-XIVth century ceramika: XIII-XIVw.
Layers related to walls construction. Warstwy związane z budową murów (wylewki zaprawy, relikty deptaniska, odpady).	134, 207a, 256, 269, 300, 369a, 391, 399c, 423, 424, 429, 429a	IVf	1	
The lower part of the foundations of the building A. Dolne partie murów budowli A.	189, 332c, 332d, 370, 419	IVe	1?	
Architectural elements of monumental gate of the enclosing wall (building A1). Elementy architektoniczne bramy wjazdowej muru obwodowego (A1)	147, 156, 156a, 167, 168, 169, 170, 270b	IVd	1	
The enclosing wall (building A1). Mur obwodowy (budowla A1).	151, 270, 270a, 437, 438, 438a	IVc	1	
The inner foundations of the enclosing wall made of stone and earth. Kamienno-ziemny fundament pod wewnętrzną część muru obwodowego.	I-VI (wylewki zap.), 138, 140 (II), 141, 143a, 143b, 144, 145 (III), 148, 149, 161 (IV), 163 (V), 163a, 171, 172, 172a, 172b, 173, 174, 176, 177, 226, 278, 297, 297A, 297B, 317, 317a-d	IVb	1	

Table 1 cd.
Tabela 1 cont.

Description Opis	Numbers of stratigraphical units Numery jednostek stratygraficznych	Layers Warstwy	Phases Fazy	Chronology Datowanie
Hardened bank of argillaceous deposits and crushed glauconitic rock. Nasyp konstrukcyjny składający się z warstw ilastych i rozkruszonego glaukonitytu.	132, 132a, 257, 263, 264, 265, 278, 278b, 278c, 291, 293, 296, 301, 301A, 308, 312, 312b, 314, 375, 381, 397, 398, 399, 399a, 399b, 399d, 402 ₁₋₄ , 408 ₁ , 414a-c	IVa	1	
Burnt layer. Warstwa pożarowa.	175, 181, 302	III	1	C14:XI-XIIw.
Humus (?)	178, 298, 313, 316, 425, 426	II	1	
Natural rock or embankment (?). Skala (calec) lub nasyp (?).	179, 299, 301, 309, 427, 402 ₅	I	1	

builders constructed a 2 metre wide wall with a monumental entrance gate (Fig. 15). The oldest structure (A1) had its foundations shaped in an untypical steplike manner. Its outer stone part was founded directly on layer I, with the floor at 233.2 metres above sea level, while the inner foundations, made of stone and earth, with the floor at 234.8–235.15 metres above sea level, linked the wall with the bank (cf. Fig. 13, 14). The data concerning the method of founding the wall (examined in 8 spots), its structure, material, techniques of its construction and lack of stratification, confirm that the entire enclosing wall was built in one period. Its relation to the bank shows that both elements were planned and then built within the same project. In order to level the floor surface, the place within the wall was covered with a clayey material and a layer of glauconitic sand, 2–3 cm thick (IVg), both layers recorded in all the excavation units. The only discovered traces of the use of A1 are an opoka pavement (layer IVh) which survived near the entrance gate and in the south-eastern part of the structure, an overlaid (?) clayey layer and the relics of timber elements (layer IVi) (cf. Fig. 13), with few preserved fragments of ceramics from the 13th century.

Buildings A and C1

Remains of buildings A and C1 have been identified within the enclosing wall (A1). The exploration has brought no unambiguous stratigraphic evidence concerning the period when the buildings were constructed, because there were no original layers within those structures, and the stratigraphic relationship between the wall and the adjacent layers had been destructed. Building A contained bank layers and the functional level (IVa, IVg) related to phase 1 and, above them, rubble from subsequent cuts (layer XIc; cf. Fig. 13).

The outer face of building A included the remains of the levelling layers from phase 2 (Ve), which proves that the building had already existed in phase 2. The walls may also have been divided into the upper and the lower levels. For these reasons, and because of the narrow range of the exploration, similar conclusions have been drawn about building C1; a fragment of its foundation wall was discovered in trench 33 (cf. Fig. 12).

Destructions of the phase 1 structures

The excavations have uncovered rubble layers (IVj and IVk) lying directly on the settlement level of phase 1, which points to the destruction of the upper part of the enclosing wall. The rubble consisted of destroyed glauconitic blocks with mortar from the collapsed wall (Fig. 16). The lower parts of the wall were preserved to the height of 1.5–2 metres, but the structure was destroyed entirely in the eastern section (layer IVk). The rubble layers bore slight traces of fire. In the northern part of the hill (trench 38), by contrast, the top of the phase 1 level was marked by vestiges of a very intense fire.

Structures in the northern part of the Hill: phase 1–2 (?)

The stratigraphically oldest structure, a 2–2.5 metre thick bank, was formed from layers of glauconitic and opokareinforced by chalk and timber layers. The functional level of phase 1, identified at the depth of 235.10 metres above sea level and similar to that in the southern part of the Hill (layer IVg), was covered with intensely burnt layers.

Excavation unit 38B has revealed an inner corner of a structure built of blocks of green sandstone. The wall was erected on the bank and burnt layers, whose stratigraphic position has not been fully clarified. The researchers have also uncovered a collapsed wall made of hand-made bricks and blocks of stone. Two stages of its construction have been recorded. A brick from the older level has been thermoluminescence dated to 1243±35 AD, which may indicate both phase 1 and phase 2 (the TL analysis has been carried out by Prof. Stanisław Fedorowicz from the University of Gdańsk).

Phase 2: rebuilding and transformation of the residential complex

The destroyed structures from phase 1 had left layers of glauconitic and opoka rubble lying on the constructional and functional level of phase 1 along the enclosing wall. In order to rebuild the complex, the ground was raised by approx. 1.5–2 metres, as proven by numerous rubble and levelling layers (Ve). The rubble, formed from opoka loam, fine-grained glauconitic sandstone and opoka, was stratified and hardened, making a stable

Fig. 14. The embankment in phase 1 and the foundation structure of A1; the more important stratifications are marked (photo by T. Dzieńkowski): a — the overground wall, b — the stone and earth foundations, c — the embankment, d — the fire layer, e — humus?, f — rock?

Ryc. 14. Nasyp fazy 1 i konstrukcja fundamentu budowli A1. Ważniejsze stratyfikacje oznaczono na zdjęciu (fot. T. Dzieńkowski): a — mur naziemny, b — fundament kamiennieo-ziemny, c — nasyp, d — pożar, e — humus?, f — skała?

Fig. 15. The lower parts of the entrance gate built of glauconitic sandstone blocks. In the foreground, a layer of green sand, perhaps a floor bedding, and a heavily damaged segment of the gate (on the right). A view from the south (photo by T. Dzieńkowski): a — elements of the gate and the pavement from phase 1, b — the settlement level of phase 1, c — the destroyed wall from phase 1

Ryc. 15. Dolne partie bramy wjazdowej zbudowanej z ciosów zielonego piaskowca. Na pierwszym planie widoczne warstwa (podsypka pod posadzkę?) z zielonego piasku glaukonitytowego oraz silnie uszkodzony (po prawej stronie) moduł bramny. Widok od południa (fot. T. Dzieńkowski): a — elementy bramy i bruku fazy 1; b — poziom użytkowy fazy 1; c — zniszczony mur fazy 1

Fig. 16. The destroyed residential complex from phase 1. To note: the considerably thick layers of rubble at the settlement level of phase 1 providing a base for the stone tower (B); a view from the East (photo by T. Dzieńkowski): a — the settlement level of phase 1, b — rubble from phase 1, c — levelling layers of phase 1, d — the settlement level of phase 2

Ryc. 16. Zniszczenia zespołu rezydencjonalnego fazy 1. Uwagę zwracają znacznej miąższości warstwy gruzu budowlanego zalegającego na poziomie użytkowym fazy 1, na których posadowiona została wieża kamienna (budowla B). Widok od wschodu (fot. T. Dzieńkowski): a — poziom użytkowy fazy 1, b — destrukcja fazy 1, c — niwelacje fazy 1, d — poziom użytkowy fazy 2

Fig. 17. On the left, building C damaged by Pokryshin's excavations; on the right, a corner of the tower (B); a view from the East (photo by T. Dzieńkowski): A — building B, B — building C, a-c — Pokryshin's excavations

Ryc. 17. Po lewej stronie — budowla C uszkodzona wielokrotnie wykopami P. Pokryszkina. Na prawo — narożnik wieży (tzw. budowla B). Widok od strony wschodniej (fot. T. Dzieńkowski): A — budowla B; B — budowla C; a-c — wykopy P. Pokryszkina

Fig. 21. Examples of pottery from the 13th–14th centuries and fragments of glass bracelets (photo by G. Zabłocki)

Ryc. 21. Przykłady ceramiki naczyniowej z XIII–XIV wieku i fragmenty szklanych bransolet (fot. G. Zabłocki)

Fig. 22. Pavement slabs from the princely residence (photo by G. Zabłocki)

Ryc. 22. Płytki posadzkowe z wystroju rezydencji książęcej (fot. G. Zabłocki)

Fig. 23. Crosses from the layers within building C: a silver bead from an earring and a decorative button (photo by G. Zabłocki)

Ryc. 23. Krzyżyki pozyskane z nawarstwień w obrębie budowli C oraz srebrny paciór zausznicy i guz ozdobny (fot. G. Zabłocki)

Fig. 24. Trench 28: a corner of the stone tower (B) with the foundations built on the rubble layers of phase 1. On the right, stratifications of the northern wall of the trench, with a glauconitic sandstone detail, possibly an element of the portal, buried in the rubble layers of phase 1 (photo by T. Dzieńkowski): a — a corner of structure B (phase 2), b — a foundation trench filled with stones (phase 2), c — an architectural detail from phase 1, d — an insulating "band" from phase 2

Ryc. 24. Wykop 28: Narożnik kamiennej wieży (budowla B) ze stopą fundamentową posadowioną na warstwie destruktywów budowlanych fazy 1. Po prawej stronie — stratyfikacje ściany północnej wykopu z widocznym detalem architektonicznym z wystroju portalu (?) wykonanym z zielonego piaskowca, tkwiącym w warstwach destrukcyjnych fazy 1 (fot. T. Dzieńkowski): a — narożnik budowli B (faza 2), b — wkop fundamentowy wypełniony kamieniami (faza 2), c — detal architektoniczny fazy 1, d — opaska izolacyjna fazy 2

base for the next functional level (cf. Fig. 16). Trenches 25, 26, 28, 29 and 34 have revealed a foundation trench (layer Va), 3 metres wide, cutting through the functional and destruction layers of phase 1. The trench was tightly packed with sandstones and loam, providing a base for the overground wall of structure B. The dimensions of B have been identified as 11 x 12 metres, which makes a floor surface of approx. 100 m³ on one storey. The walls (1.5–1.6 m width) were built of grey and glauconitic sandstone with calcareous mortar. Inside, six functional and levelling layers have been recorded (VIe), the earliest being dated with vessel type ceramics to the 13th century, the youngest with a Prague gro-schen to the second half of the 14th century.

Remains of the buildings and the settlement levels

At the levelling level (Ve), all the trenches have uncovered the remains of units and/or structures (layers Vf, Vg) related to the buildings from phase 2 and to the fire that had destroyed them (layer Vh). The earliest level, like that in phase 1, was demarcated by a narrow levelling layer of fine-grained glauconitic sandstone and a narrow levelling layer of chalk with relics of the settlement level. The next thin layer, consisting of burnt and crushed bricks, has confirmed the presence of bricks in the buildings of phase 2. Several excavation units located between buildings B, A and C have revealed relics of burnt timber structures of an unspecified function (a building? roof? floor?). However, a full reconstruction of the buildings from phase 2 in that part of the hill is impossible at the present stage of research; we can only assume that apart from stone and brick buildings B, A and most probably C, there had been overground timber elements of those structures or separate wooden buildings.

Rebuilding the destroyed eastern escarpment and the construction of a timber rampart

Trench 31 has revealed remains of timber structures (possibly planks or boxes) filled with a clayey material (layer Vi) at 233.85–234.26 metres above sea level. The finds were related with the rebuilding and reinforcement of the escarpment after the destruction of the enclosing wall from phase 1. Above them, there were accumulations and structures interpreted as the remains of a rampart (layer Vj). The fortifications, thoroughly examined in 2001 (cf. Dzieńkowski 2002; Buko 2005), consisted of box structures, 6 metres wide, filled with glauconitic and opoka rubble (cf. Fig. 5). The rampart surrounded the entire hill, as shown by Zin's research in the 1960s (Kutyłowska 1968; Gurba, Kutyłowska 1970). Two levels of the timber structures, separated by a levelling layer of chalk, have been identified, the younger being dated to the 14th century (radiocarbon dating: 1294–1406 AD, 95.4%; 1301–1397 AD, 68.2%).

Phase 3: Reconstruction of the residential complex

The traces of intense fire were covered with a layer of weathered clayey chalk which provided a base for timber structures. Numerous negatives of posts and beams, without any traces of fire, suggest that there were wooden buildings constructed in phase 3. Layer VIIg, containing artefacts, gives some notion of the use of the area at that time.

In building A, a stone reinforcement was added to the foundations of the wall (cf. Fig. 12, 13). The reinforcement was formed from a 1.2 metre wide wall of sandstones bonded with weathered clayey chalk. In that way, the builders expanded the floor area and/or gained the opportunity to use novel structural solutions, e.g. concerning the walls and the roof. The expansion of building B, in turn, consisted in encircling the wall of the building with a two metre wide “band” of clayey material, which helped to strengthen the lower parts of the wall and to anchor timber structures of the upper part of the tower. The burnt timber identified in the clayey layer has been radiocarbon dated to 1154–1259 AD (95.4%), the date possibly referring to the fire described in written sources before 1256. The upper surface of building C in phase 3 consisted of a “stone platform”, 9 x 10 m, with its thickness ranging from 0.5 to 1.5 m (Fig. 17). The platform was related stratigraphically to the youngest phase of the complex. Its connection with the foundation wall defined as the remains of building C1 and with building A, both situated along the same axis, is difficult to determine.

Phase 4: evidence of settlement activities on Wysoka Górka in the Late Middle Ages

In the northern part of the hill, the research has revealed a large cut containing a back-fill layer and chronologically uniform artefacts (pot-shaped stove tiles, Jagiellonian denarii, ornaments, potsherds). Reconstruction of the full outline of the feature and its functions has been impossible at the present stage of research, and it requires further excavations.

Phase 5: modern levelling

Apart from the cut, no late mediaeval or modern stratifications have been identified. The large-scale maintenance and levelling works carried out in the 19th century may have destroyed the upper layers of the culmination of Wysoka Górka, dated to the 15th–19th centuries.

Phase 6: building works and levelling in the 19th and 20th centuries

The building of the small Orthodox church dedicated to St Cyril and Methodius started in 1876, causing further destruction of the earlier structures and layers: “The walls made of natural stone, eight feet wide, are so hard that they have to be broken with a smith’s hammer to get to the depth needed to lay the foundations (...)” (“Gazeta Lubelska” 1877: 1). The area around the church was probably paved at that time. In the interwar period, the church was pulled down and the Mound of Independence was built in its place. The stratigraphically youngest levelling layers, recorded over the entire Hill, were formed after the exploration in the 1960s. A large amount of earth was overlaid on the area when the central mound was expanded in 1990s. All these works have had a negative impact on the state of preservation of the complex.

MONUMENTAL STRUCTURES ON WYSOKA GÓRKA: ARCHITECTURAL DATA

The most significant result of the research is the conclusion that Prince Danylo’s residence consisted of several segments situated close to one another (cf. Fig. 12). The oldest horizon of the construction work is represented by the bank and, in the south-eastern part of the hill, the rectangular wall, with the outer dimensions of 22 x 33 m and the area of approx. 700 m², erected on and along the bank. The lower part of the foundations of the wall, up to one metre thick, was formed from several layers of smaller stones alternating with layers of hard calcareous mortar. Above it, there were large sandstone blocks hewed to make an even face, and above the levelling layer, the overground part of the wall was made with the *opus emplectum* technique, its faces formed from glauconitic sandstone blocks laid in regular layers. In the northern part of the wall, the research has uncovered the remains of a monumental gate with its entrance paved with flat stones covered with mortar and with two flat lesenes along its inner sides. The corners and the faces of the gate were built of large sandstone blocks with no traces of moulding or fixing the door frame. In the faces of the enclosing wall and under the threshold of the gate, there were square or rectangular holes which may have been adapted for timbers of the scaffolding or for beams securing a timber structure. It seems rather unlikely that the enclosing wall is a relic of a residential building divided into smaller rooms with inner walls or pillars; no traces of such a division have been found. The structure of the bank and of the wall and the monumental size of the gate may indicate instead that the uncovered elements delineated the perimeter of the courtyard where the buildings were erected. It is another matter whether that complex was built according to the original plan or whether it was never completed due to unforeseen circumstances, as suggested by the replacing of the eastern enclosing wall with an earth bank. The research has also confirmed that there was a square

structure (B), recorded by Zin, with its foundations taking up the destroyed north-western part of the enclosing wall (cf. Fig. 4). The structure, undoubtedly a tower, was erected when the phase 1 wall had already been destroyed. The monumental gate was no longer used in phase 2, either (cf. Fig. 15).

The trenches situated in the central part of the complex have revealed other walls with a varied structure, constructed with different building techniques. They mostly come from phases 2 or 3, although small fragments in the lowest parts of their foundations seem to have also belonged to phase 1. Their size and state of preservation, however, make it impossible to reconstruct the original form of the buildings. We can only assume that the later foundations largely trace the former layout.

The original residence, therefore, may have consisted of the enclosing wall with the entrance gate and, presumably, of two other structures, A and C, located centrally in the courtyard along the same axis (cf. Fig. 13). Even if those structures were not completed in phase 1, they must have been planned and their construction must have begun at that time. They were used in phase 2 together with structure B, the tower. In phase 3, the foundations of A, B and C were undoubtedly reinforced with stone bands added to them (Fig. 12). While the phase 1 walls had their faces formed from glauconitic blocks and the corners of the gate were fashioned from large blocks of sandstone, the tower was built of irregular flat sandstone slabs laid with a longitudinal course. Its foundations, like the foundations of A and C, were made of large irregular stone blocks. Since the overground parts of buildings A and C from phases 2 and 3 have not survived, it is impossible to reconstruct the course of laying their stones. The number of brick fragments in their destroyed layers is too small to substantiate the conclusion that the walls were made of bricks. The bands encircling the foundations of A, B and C were shaped from quite large unworked sandstone blocks bonded with chalk.

Reconstruction of structure B as a tower with a square base seems to be the least questionable. If the structure may be identified with the tower described in the chronicle, its stone part, 7–7.5 metres high and topped with a wooden part, could have been the dominant element within the fortified town. However, the chronicle states that Danylo did not rebuild the tower after the fire in 1256, while the foundations of structure B were undoubtedly broadened and encircled with stones like those of buildings A and C in phase 3. It cannot be excluded, therefore, that the wooden part of the tower was not rebuilt after the fire, while the lower stone part remained inhabited, as suggested by traces of its use dated to as late as the 14th century.

Reconstruction of the forms of buildings A and C is another issue. Their preserved foundations give grounds only for the thesis that building C may have been a tower, too, roughly square in shape, approx. 10 x 10 m, serving as living quarters and an element of the defensive system, while building A, probably built on a rectangular two-part plan, can provisionally be interpreted as a church building and perhaps be identified with the Orthodox church of St John described in the Galician-Volhynian chronicle (Fig. 18). Its

bay would then have been roughly square in shape, with approx. 5–6 metre long sides. The description in the chronicle, translated by D. Dąbrowski (2013), suggests that the St John church consisted of a nave and a chancel. The words: “a vault from each corner, and their base on human heads”, may signify that the nave had cross ribbed vaulting, with the ribs descending onto anthropomorphic brackets or some elements with face-like relief in the corners, while the words: “4 arches”, may refer to arcs visible on the walls below the span of the vault. The description and the dimensions of the preserved foundations rather preclude the possibility that the church had a cruciform domed structure, with four piers sectioning off the central bay crowned with a dome. The words: “3 windows, ornamented with Roman glass”, indicate that there was one window in each wall of the nave, while the “Roman glass” may signify stained glass with figural representations or other kinds of windows filled with coloured glass. Only after the mention of the windows does the chronicle describe two stone piers flanking the access to the altar and supporting an arch. It seems that, contrary to Smoraǒ Różycka, who interprets these words as referring to a templon (Smoraǒ Różycka 1996: 45–46), the description may concern the rood-screen arch separating the nave from the choir. According to Dąbrowski’s translation, there was a dome above it. The chronicler writes that the vaulting had a typical polychrome, that is, golden stars on a blue background, representing heaven. The church was entered through two stone portals, from the west and from the north, both decorated with polychromy and probably with figural tympanums, the western depicting the Saviour and the northern – St John. On the analogy of the Halychian details, we can suppose that the portals had multi-recessed jambs, which is confirmed by a base found by Pokryshkin (the Archives of the Institute for the History of Material Culture, the Russian Academy of Sciences in St Petersburg, photo O-395/1388). The portals may have included a bicoloured stone course (the green stone from Chelm and the white stone from Halych) and elements, probably figural, covered with multicolour painting. The whole description gives an idea of an Orthodox church with formal references to those Halychian buildings which had distinct characteristics of Romanesque architecture, or, directly, to late Romanesque / early Gothic architecture from the Latin circle. The two-part structure of the foundations of building A seems to correspond with the information in the chronicle. The modest dimensions also suggest that the building was a princely chapel with an aisleless one-bay body and a small quadrilateral choir bay. The chapel, though not large, may have had a beautifully decorated interior. All the gathered data point to an eclectic structure, possibly with a Gothic quadripartite ribbed vault over the nave, late Romanesque architectural details and Russo-Byzantine interior design and roofing. This interpretation of the relics of building A is substantiated by the formal and chronological analogy with the original Orthodox church of the Saviour in Podgórze (formerly Spas) near Stolpce (Kasiborski, Stasiak 1990; Kasiborski, Stasiak 1993; Rudnik 1997: 39–52) (cf. Fig. 18).

The provisionally identified developmental phases of the fortified town should be verified in further research. An excavation unit opened in the northern part of the plateau in

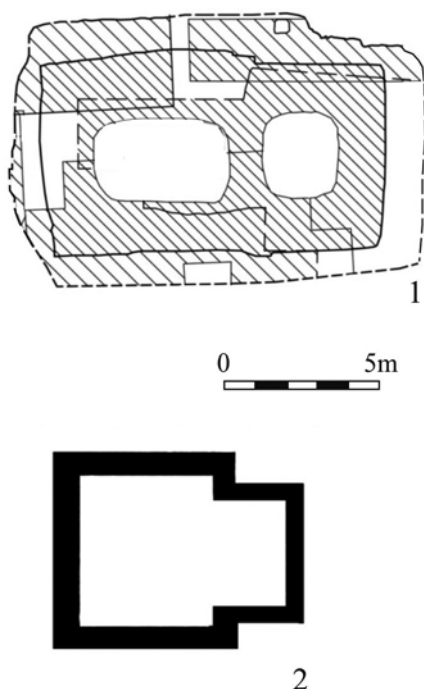

Fig. 18. Plans of building A on Wysoka Górka (1) and the church in Podgórze (formerly Spas) (2).

By T. Rodzińska-Choraży

Ryc. 18. Plany budowli A z Wysokiej Górki (1) oraz świątyni z Podgórze-Spasa (2). Oprac. T. Rodzińska-Choraży

2013 has confirmed that there was another building (D) erected in that area, its wall faces also being made of glauconitic sandstone. The uncovered elements may be the relics of one of the other churches built by Danylo, e.g. the Holy Trinity church which, according to the chronicle, was destroyed during a Mongol invasion. It is also possible, however, that further analyses will identify building A as the Holy Trinity church, and building D as the church of St John.

The research carried out so far has brought more detailed data concerning the transformations of the fortified town, helping to identify the successive phases of its development. The most important features of the building work include the varied techniques and materials employed in the individual phases and the intentional use of local glauconitic stone for the wall faces. When placed in the context of the historical development of residential architecture in Central Europe, the Chełm complex stands out primarily due to its phase 1 project. If the quadrilateral wall in the south-eastern part of the plateau indeed enclosed the courtyard, the plan had no equivalents in the 13th-century archi-

architecture of Poland, Bohemia, Red Ruthenia or Kievan Rus' (Fig. 19). The only two royal residences erected on a regular quadrilateral plan were built in Hungary, in Óbuda and Székesfehérvár, at the turn of the 12th and 13th centuries, and the former may particularly have served as a model for the Chełm complex (Gerevich 1971: 56–74; 1999; Altmann 1999: 89–114; Sikosi 1999: 45–64). In Óbuda, the double quadrilateral defensive walls, with a monumental gate and a tower, surrounded the main hall and the chapel located in a moderately sized courtyard (Fig. 20). Because Danylo had close connections with Hungary and he visited the Hungarian court, this source of architectural inspiration seems highly probable. A survey of the royal residences in Central and Eastern Europe in the 12th and 13th centuries shows that phase 1 of the Chełm residential complex, presumably built before 1236, was an avant-garde project. It was only after the mid-13th century that the idea of regular planning, taken from the Holy Land, was brought by the Teutonic Knights to the Prussian territory, where they built a network of conventual and bishops' castles.

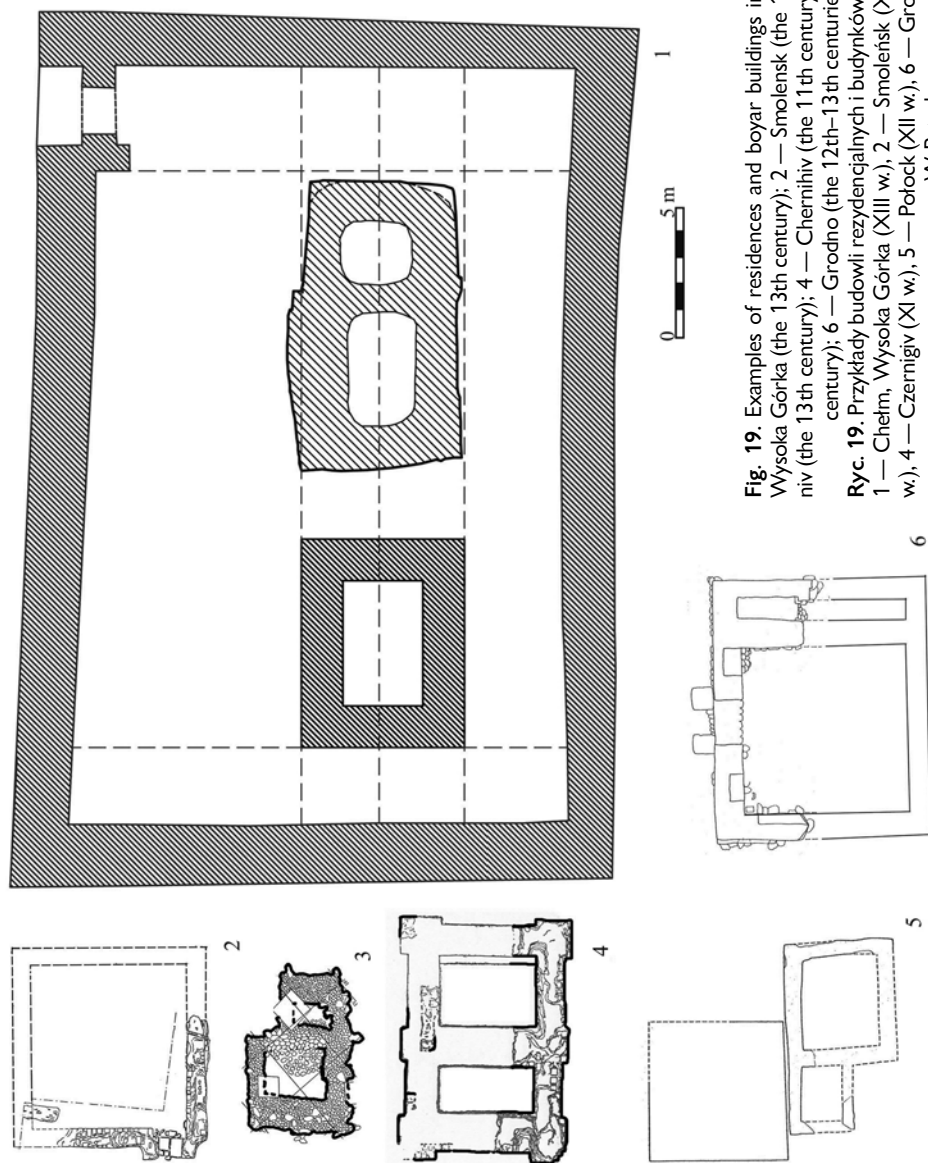

Fig. 19. Examples of residences and boyar buildings in Ruthenia: 1 — Chelm, Wysoka Górka (the 13th century); 2 — Smolensk (the 12th century); 3 — Chor-niv (the 13th century); 4 — Chernihiv (the 11th century); 5 — Polotsk (the 12th century); 6 — Grodno (the 12th–13th centuries). By W. Petryk

Ryc. 19. Przykłady budowli rezydencyjnych i budynków bojarskich z terenu Rusi: 1 — Chelm, Wysoka Górka (XIII w.), 2 — Smoleńsk (XII w.), 3 — Czorniv (XIII w.), 4 — Czernigiv (XI w.), 5 — Połock (XII w.), 6 — Grodno (XII–XIII w.). Oprac. W. Petryk

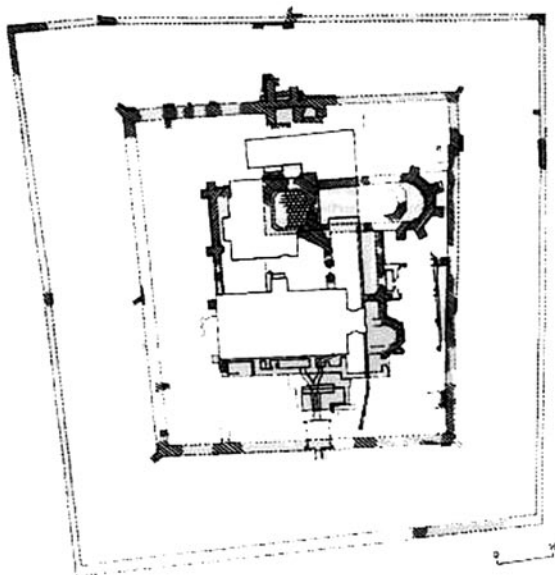

Fig. 20. A plan of the relics of the residential architecture in Óbuda (based on L. Gerevich 1971)
 Ryc. 20. Plan reliktyw architektury rezydencjalnej z Óbudy (wg L. Gerevich'a 1971)

The cosmopolitan Hungarian court under the reign of Andrew II, who participated in the Fifth Crusade and had close relations with the Byzantine Empire, the Castilian and the French dynasties, was certainly familiar with the idea and may have imparted it to young Prince Danylo (Bartnicki 2005: 23–142; Dąbrowski 2008: 300–315; Dąbrowski 2012: 21–406).

REMARKS ON ARTIFACTS FROM THE EXCAVATED AREA

Artefacts excavated during the archaeological research in 2010–2012 include over ten thousand various objects: pottery, which are statistically predominant (Table 2), pavement slabs metal artefacts (devotional, military or everyday items, coins, ornaments), and glass or stone architectural details.

Table 2. Pottery from trenches 17–33, 35–36: quantitative data (by T. Dzieńkowski)
Tabela 2. Zestawienie ilościowe ceramiki naczyniowej z wykopów 17–33, 35–36

Chronology Chronologia	Total Razem	%
XIII-XIV	2957	71
XIV-XV	598	14,5
XVI-XVII	447	11
XVIII-XX	160	3,5

Pottery and building type ceramics

The research has brought approx. five thousand pieces of potsherds, over 50% of the whole collection. The pottery were shaped on a potter's wheel with the coiling technique and entirely, thrown on wheel (Fig. 21); a number of thin-walled vessels were wheel-thrown. Their surfaces were decorated with white engobe or covered with multicolour glaze. Ceramics of that kind were quite common in Ruthenia in the 11th–13th centuries (Malevskaja-Malevič 1969, 1971, 2005; Nowakowski 1972: 83, 84). In Chełm, they have been found in the contexts dated to the 13th–14th centuries (Auch 2004, 2009; Dzieńkowski 2009, 2010).

The excavations have also provided two whole pavements slabs and fifty fragments of such artefacts. The finds belong to stone slabs made of fired clay, rectangular or triangular, covered with glaze, mainly brown, green or yellow (Fig. 22). There is one piece of a marble-slab, an import from Greece (Thassos) or from Italy (Carrara). The slabs have been dated to the 11th–14th centuries (Olczak 1968: 200; Hensel 1987: 386–389; Košovyj 1988: 41–42).

Glass bracelets

Seven fragments of blue and dark blue bracelets have been found (cf. Fig. 21). They are typically Ruthenian products, found mainly on strongholds Wołoszyn 2007: 198). They were known in Ruthenia already in the 10th or the early 11th centuries, but their mass production began probably in the first quarter of the 12th century and reached its apogee in the second quarter of the 13th century (Ščapowa 1997: 88–89; Wołoszyn 2007). The glass bracelets found in Chełm have been dated to the period between the mid-13th century and the first quarter of the 14th century (cf. Dzieńkowski, Wołoszyn 2009). However, the recent research has shown that they were still used in the second half of the 14th century.

Silver ornaments

A fragment of a silver earring has been uncovered in the layers related to phases 2–3. Such ornaments consisted of two or three openwork beads fastened to a silver arch; the find from Chełm is only one bead, slightly deformed and partly burnt, made from a thin silver sheet with cut out holes. The silver arch to which the bead was fastened has a decorative twisted wire coiled around it (Fig. 23). The surface around the beads was ornamented with granulation and filigree.

Hanna Kóčka-Krenz (1993: 67–68) describes such ornaments as earrings with openwork beads, variant 1. She stresses, however, that those earrings differed from other types of ornaments. Similar artefacts are known from Przemyśl (Kóčka-Krenz 1993: 68). An analogous earring belongs to Hoard II from Czermno, found in 2011 (Bagińska *et al.* 2012,

Table I.13). Ornaments of that kind have been dated to the period between the 10th and the 13th–14th centuries.

Devotional items

The research has uncovered two cross-shaped pendants known as *kresty-tel'niki*. One of them is cast in silver (cf. Fig. 23), its central part forming a square ornamented with a diagonal cross and its arms ending in small circles. Artefacts of that kind have been found in the Lublin province (Gródek on the Bug), the Podlasie region and north-eastern Mazovia (the cemetery in Święck) (cf. Jaskanis 2008, Fig. 55). Analogous pendants are known from Latvia, Belarus, Ukraine and north Russia, where they have been dated to the 10th–13th centuries (Wołoszyn 2001; Jaskanis 2008: 210). The other cross, a miniature one, is made of Volhynian slate (cf. Fig. 23). In Poland, similar devotional items have been found in Czermno and Drohiczyn, and they have been dated to the 10th–13th centuries (Wołoszyn 2001: 32).

Cylindrical padlocks

The functional layers of the complex have yielded three iron padlocks. Those everyday items were the most common in the early mediaeval Ruthenia. The padlocks were known there already in the 9th–10th centuries, but they started to be used on a large scale in the 11th century and became the most popular in the 12th and the 13th centuries (Rosenfeldt 1953: 36, 37; Kolčín 1959: 78 ff; Kolčín, Makarova 1997: 14–15). In Chełm (that is, at the site or the settlement beyond the town walls) and the surrounding area, six padlocks (whole items or their fragments) have been found so far in the contexts dated to the 13th–14th centuries (Gołub, Dzieńkowski 2002; Dzieńkowski, Wołoszyn 2009).

Coins

The research at Wysoka Górka provided three coins. Trench 23 (a cut from Pokryshkin's exploration) contained a fragment of a silver Prague groschen of John the Blind of Luxembourg (the coin minted from 1310 to 1346). The second find, a Prague groschen of Charles IV (the coin minted from 1346 to 1378), was obtained from excavation unit 34B, layer 390 (the inside of the tower). The secondary layer contained a Jagiellonian denarius (1386–1434).

Other coins recovered from the excavations come from the modern period, the 16th and the 17th centuries.

The artefacts dated to the 13th and 14th centuries belong the layers of phases 1, 2 and 3. The fewest finds, approx. 2% of the whole collection, were documented in phase 1; some fragments of ceramics and animal bones are from settlement layer IVg (stratification unit

201) trenches 23, 29, 31 and 37. More numerous 13th- and 14th-century products, approx. 40% of the collection, came from phase 2. The phase 3 strata, especially VIIg (stratification unit 227), consisting of the remains of the settlement level and of subsequent cuts (demolitions, landslides), were also very useful. Layer VIIg, recorded over the entire area of the residence, contained the majority of the 13th- and 14th-century artefacts.

The highest number of the chronologically youngest products, those dated to the 16th–20th centuries, have been documented within layer XI d, i.e. at the contemporary level, resulting from the levelling and adding of soil during frequent maintenance and building works.

The early mediaeval artefacts discussed above, such as the pottery types, cylindrical padlocks, devotional small finds, ornaments (the silver earring, glass bracelets, bronze rings), military equipment (a spur, bolt heads) and building type ceramics (the glazed-pavement slabs, bricks), have been dated broadly to the period between the 10th and the 13th–14th centuries. Because the artefacts come from the archaeological contexts dated with physical methods (e.g. radiocarbon and thermoluminescence datings), complemented with archaeological stratigraphy, numismatics and written sources data, the whole collection may be safely dated to the period between the first half of the 13th century and the second half of the 14th century. One of the most significant results of the research is the conclusion that the complex on Wysoka Górka was in use till the second half of the 14th century, as proven by the datings of the coins.

SUMMARY OF THE RESEARCH RESULTS

The interdisciplinary research carried out at Góra Katedralna in Chełm has revealed a multistratified site, including numerous remains of the stone structures, in the southern part of the elevation. The researchers have uncovered the remains of Danylo Romanovych's residence as well as evidence of the subsequent use of that area. The construction works at the hill were accompanied both by the accumulation and the loss of the layers, as exemplified by the lack of stratification for the 14th–19th centuries. The layers removed during the frequent levelling were deposited on the slopes, extending the original perimeter of the hill.

The research has shown that present-day Wysoka Górka is an artificial hill or, more precisely, an effect of the long accumulation of the buildings, their destructions and expansion phases of the princely residence. Phase 1, dated to the first half of the 13th century, consisted in a quadrilateral wall built with the *opus emplectum* technique; inside, a uniform functional level evidenced by green sand has been recorded. We assume that the wall delineated the area of so-called small fortified stronghold with lay and church buildings within, including the Orthodox church of St John Chrysostom mentioned in the Galician-Volhynian chronicle; however, many questions still await their answers. It is difficult to determine whether the original plan involved a multi-part residential complex or

a large palace hall with its periphery demarcated by the enclosing wall and the green sand (cf. Fig. 12, 19). The latter thesis is undermined e.g. by the lack of traces of any inner divisions within the building, but several important issues remain to be settled. One of them is the pronounced difference in the materials and techniques used for the construction of the enclosing wall and the entrance gate on the one hand and the other buildings in that area on the other. Wysoka Górka may serve as an example of the clash of two traditions of Roman building: the *opus quadratum* identified in phase 1 and the forming of walls from layered rubble (Fig. 15, 16). We do not know whether the techniques were chosen deliberately and simultaneously and if so, what the choice was based on. At the present state of research, we must assume that the original plan, according to which the enclosing wall and the gate had been built of rectangular blocks of stone, was abandoned due to a sudden structural disaster. The disaster may have caused a change in the techniques and material; therefore, in the concept of the whole residence. This thesis is supported by observations made during the archaeological exploration which suggest that the escarpment may have subsided when the eastern part of the enclosing wall was still being constructed, leading to the collapse of the structure. It is exactly in the eastern part that the wall, heavily damaged, has survived only in its lowest levels. Further, the evidence of increasing the height of the escarpment and reinforcing it with a rampart (cf. Fig. 5, 13) can also be linked to the structural disaster, just as the surprisingly thick layer of rubble both inside and outside of the enclosing wall (cf. Fig. 16), including high quality architectural details made of glauconitic sandstone, related most probably to the earliest phase of the planned residence. The details have been documented in the destruction layers above the floor level or in the foundations of the other buildings (Fig. 24, 25). It is unclear why the decorative elements were not subsequently used for what they had been intended.

It has also been impossible to determine whether the enclosing wall (A1) and buildings A and C were constructed at the same time. Apart from the puzzling difference in the techniques and materials, the researchers have no stratigraphic evidence that could finely settle this question. This is due to the considerable extent of destruction, or to the lack, of stratifications of the oldest structures (cf. Fig. 13). We can only state, then, that at the present stage of research we have no grounds for precluding the possibility of the simultaneous construction of A1, A and C.

Regardless of further interpretations, the uncovered relics of stone architecture definitely merit attention. In both interpretive models presented above, irrespective of whether the residence consisted of a large palace aula or, as we argue in this paper, of several structures built on an artificial bank and enclosed by a quadrilateral wall, the oldest phase of the residential complex in Chełm is an exceptional architectural solution in that part of Europe. As mentioned above, its closest analogies are found in the royal residences in Hungary. The tradition, therefore, may be traced to the mediaeval Middle East and further to the Roman Empire. The *opus emplectum* technique, on the other hand, was commonly used in Romanesque Latin architecture and it was also employed by the Halych school.

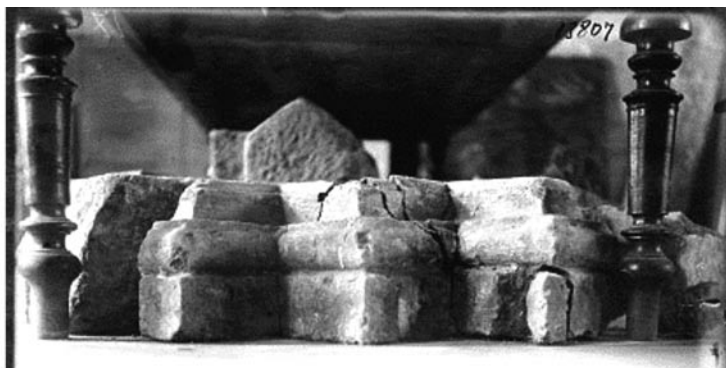

Fig. 25. Selected architectural details from Pokryshkin's excavations (photo by P. Pokryshkin, the Archives of the Institute for the History of Material Culture at the Russian Academy of Science in St Petersburg, no. O-395/1388; O-395/1389; O-395/1390)

Ryc. 25. Wybrane detale architektoniczne z badań P. Pokryszkina (fot. P. Pokryszkina, Archiwum Instytutu Historii Kultury Materialnej RAN w Sankt-Petersburgu, nr inw. O-395/1388; O-395/1389; O-395/1390)

Analysis of the mortars from the structures on Wysoka Górka has provided interesting data in this respect. It seems that the builders, apart from using valuable, also imported, materials, carried out technological experiments which gave new refined standards to the architecture. According to Lucjan Gazda (2011), the materials should be interpreted not only as an effect of transposition but also of an improvement on the achievements of the 12th- and 13th-century Galych school, which combined the most advanced techniques and technologies of the Byzantine East and the Romanesque West.

The paradox is that although we can write much about the exceptional nature and the successive phases of the residence on Góra Katedralna, we are not able to reconstruct con-

vincingly the palatium in its earliest phase, due to its considerable destruction. It seems likely that the hypotheses presented in this paper would be verified or refuted after exploring the northern part of Wysoka Górka, which has not been excavated to date. According to the Galitian-Volhynian chronicle (cf. Dąbrowski 2013), the stone tower stood in the centre of the complex, and this seems to be confirmed by the archaeological findings. The excavations carried out by Tomasz Dzieńkowski at the northern side of Wysoka Górka in autumn 2013 revealed the relics of a stone and brick structure, most probably from Danylo's times, accompanied by several metre deep stratifications (cf. Fig. 12). Its function (the Holy Trinity church?; the St John church? a lay building?) and links with the architectural relics described here are planned to be explored further. This discovery from 2013 proves that the whole area of Wysoka Górka was taken up by monumental structures in Danylo's times.

The subsequent history of Wysoka Górka in the Late Middle Ages and the modern times cannot be explored archaeologically because of the total destruction of the original stratifications, which was most probably brought about in the 19th and the 20th centuries, since the 18th-century prints still show the elevation with the characteristic dome-like form (cf. Fig. 2). The shape of the hill was changed most radically in the last quarter of the 19th century, when the Orthodox church of St Cyril and Methodius was erected in the centre after levelling the ground, and later, when the church was demolished and the Mound of Independence was built in its place. The mound, situated also where the enclosing wall of the residence (A1) and the stone tower (B) had once stood, was expanded in the 1990s.

The present-day flattened shape of Wysoka Górka with the monumental mound in the centre (cf. Fig. 8, 11) differs considerably from its previous form known from the old prints. One of its peculiar features is that, due to the frequent levelling, the 13th-century stratifications, including the relics of the earliest architecture, lie right under the surface of the ground.

References

- Altmann J. 1999. *Medium Regni*. Budapest.
- Auch M. 2004. Wczesnośredniowieczna ceramika szklwiwna z Chełma, woj. lubelskie. *Archeologia Polski* 59, 49–94.
- Auch M. 2009. Wczesnośredniowieczna ceramika ze Stołpia, gm. Chełm. In A. Buko (ed.), *Zespół wieżowy w Stołpiu. Badania 2003–2005*. Warszawa, 136–162.
- Bagińska J., Piotrowski M. and Wołoszyn M. 2012. *Czerwień — gród między Wschodem a Zachodem*. Katalog wystawy. Tomaszów Lubelski–Leipzig–Lublin–Rzeszów.
- Bartnicki M. 2005. *Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217–1264*. Lublin.
- Batiuškov P. 1887. Cholmskaja Rus'. Istoričeskija sud'by Russkago Zabuz'ja. In *Pamjatniki russkoj stariny*. Wypusk 7. Sankt Peterburg.

- Buko A. 2005. Monumentalna zabudowa Góry Katedralnej w Chełmie we wczesnym średniowieczu. *Archaeologia Historica Polona* 15/1, 69–83.
- Buko A. 2013. *Zespół rezydencjalno-sakralny na Górze Katedralnej w Chełmie w świetle wyników badań 2010–2013 (projekt N N527198138)*. Maszynopis w Archiwum IAE PAN w Warszawie.
- Buko A., (ed.). 2009. *Zespół wieżowy w Stolpiu. Badania 2003–2005*. Warszawa.
- Buko A., Dzieńkowski T., Gołub S., 2012. Rezydencja książęca na „Wysokiej Górze” w Chełmie w świetle wyników badań archeologicznych z lat 2010–2012. *Rocznik Chełmski* 16, 293–304.
- Czernicki K. 1936. *Chełm, przeszłość i pamiątki*. Chełm, (reprint 1992).
- Dąbrowski D. 2008. *Genealogia Mściślawowiczów. Pierwsze pokolenia (do początku XIV wieku)*. Kraków.
- Dąbrowski D. 2012. *Daniel Romanowicz. Król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna*. Kraków.
- Dąbrowski D. 2013. *Góra Katedralna w Chełmie w świetle źródeł pisanych*. Bydgoszcz (typescript in the Archives of Institute of Archaeology and Ethnology, Polish Academy of Sciences in Warsaw).
- Dzieńkowski T. 2002. *Górka Chełmska we wczesnym średniowieczu*. In E. Banasiewicz — Szykuła (ed.). *Badania archeologiczne. O początkach i historii Chełma*. Lublin, 73–84.
- Dzieńkowski T. 2009. Kilka uwag o wczesnośredniowiecznej ceramice naczyniowej z terenu Chełma. In H. Taras and A. Zakościelna (eds.), *Hereditas Praeteriti. Additamenta archaeologica et historica dedicata Ioanni Gurba Octogesimo Anno Nascendi*. Lublin, 371–378.
- Dzieńkowski T. 2010. *Wczesnośredniowieczne osadnictwo ziemi chełmskiej*. Chełm. (Typescript in the Archives of Institute of Archaeology and Ethnology, Polish Academy of Sciences in Warsaw).
- Dzieńkowski T. and Wołoszyn M. 2009. Stolpie, stan. 1, badania 2003 — 2004. Zabytki wydzielone. In A. Buko (ed.), *Zespół wieżowy w Stolpiu. Badania 2003–2005*. Warszawa, 119–136.
- Gazda L. 2011. *Surowce, materiały i technologie XIII-wiecznego zespołu rezydencjalno-sakralnego na Górze Katedralnej w Chełmie*. Chełm (Typescript in the Archives of Usługi Archeologiczne).
- Gazeta Lubelska. 1877, Rok II, NR 88, 25 lipca (6 sierpnia), 1.
- Gerevich L. 1971. *The art of Buda and Pest in the Middle Ages*. Budapest
- Gerevich L. 1990. *Towns in mediaeval Hungary*. Budapest.
- Gołub S. and Dzieńkowski T. 2002. Osada przyrodowa z czasów księcia Daniela Romanowicza w Chełmie. In E. Banasiewicz-Szykuła (ed.), *Badania archeologiczne. O początkach i historii Chełma*. Lublin, 57–72.
- Gurba J. and Kutylowska I., 1970. Sprawozdanie z badań wczesnośredniowiecznego grodziska w Chełmie Lubelskim. *Sprawozdania Archeologiczne* 22, 231–241.
- Harasimiuk M. 1975. Rozwój rzeźby Pagórów Chełmskich w trzeciorzędzie i czwartorzędzie. *Prace Geograficzne IG PAN* 115, 1–94.
- Hensel W. 1987. *Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna. Zarys kultury materialnej*. Warszawa.
- Jaskanis D. 2008. *Święck. Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy na północno- wschodnim Mazowszu*. Warszawa.
- Kasiborski A., Stasiak M. 1990. *Badania architektoniczne dawnej cerkwi Przeobrażenia Pańskiego we wsi Spas (obecnie Podgórze) województwo chełmskie*. Lublin. (Typescript in the Archives of Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków, Delegatura w Chełmie).

- Kasiborski A. and Stasiak M. 1993. *Podgórze (Spas) – kościół pod wezwaniem Zbawiciela. Prezbiterium. Badania architektoniczne i warstw malarskich*. Lublin. (Typescript in the Archives of Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków, Delegatura w Chełmie).
- Kolčín B. A. 1959. Železnoobrabatyvujušče remeslo Novogroda Velikogo. *Material'ny i issledovanija po archeologii CCCP* 65, 78–93.
- Kolčín B. A., Makarova T. I. 1997. *Drevnija Rus'. Byt i kultura*. Moskva.
- Kolyzin A. M. 2004. Šrednioviekovyje kluč i zamki iz moskovskogo Kremla. *Rossijskaja Archeologija* 4.
- Kóčka–Krenz H. 1993. *Bižuteria pólnocno-zachodnio-słowiańska we wczesnym średniowieczu*. Poznań.
- Košovj O. P. 1988. *Budivelna keramika Ukrainy*. Kiiv.
- Krasny P. 1997. O najdawniejszych badaniach archeologicznych w Polsce. Wykopaliska w Chełmie w 1640 roku. *Historyka* 27, 109–114.
- Krisztafowicz N. 1897. Kratkij otczet ob issledowaniach mielowych otłożenii w lublinskoj i radomskoj gubernii. *Materialy dla geologii Rossii* 18, Moskva.
- Krisztafowicz N. 1899. Litologiczeskij charakter, fauna, stratigrafija i vozrast mielowych otłożenii na teritorii lublinskoj i radomskoj gubernii. *Materialy dla geologii Rosii* 19, Moskwa.
- Kutyłowska I. 1968. *Sprawozdanie z badań archeologicznych w latach 1966–1968*. Chełm (Typescript in the Archives of Ysługi Archeologiczne).
- Malevskaja M. V. 1969. K voprosu o keramike galickoj zemli. *Kratkije Soobščeniya Instituta Archeologii* 120, 3–14.
- Malevskaja M. V. 1971. K voprosu o lokalnych variantach keramiki zapadnorusskich zemel XII–XIII vv. *Kratkije Soobščeniya Instituta Archeologii* 125, 27–34.
- Malevskaja–Malevič M. V. 2005. *Keramika zapadnorusskich gorodov X–XIII vv.*, Sankt-Peterburg.
- Mojska-Zajęc B. and Mart K. (ed.). 2004–2007. *W starym albumie mojego dziadka. Chełm i chełmianie w fotografii rodzinnej 1&2*. Katalog wystawy w Muzeum Chełmskim. Chełm.
- Musianowicz K. 1969. Drohiczyn we wczesnym średniowieczu. *Materialy Wczesnośredniowieczne* 6, 7–235.
- Nawrocki T. 1968. *Sprawozdanie z prac geologiczno-wiertniczych wykonanych na terenie Góry Chełmskiej*, Kraków (Typescript in the Archives of Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków, Delegatura w Chełmie).
- Nowakowski A. 1972. *Górne Pobuże w wiekach VIII–XI. Zagadnienia kultury (= Acta Archaeologica Lodziensia 21)*. Łódź.
- Olczak J. 1968. *Wytwórczość szklarska na terenie Polski we wczesnym średniowieczu. Studium archeologiczno-technologiczne*. Wrocław.
- Ovsjannikov O. V. and Pieskova A. A. 1982. Zamki i kluč i z raskopok Izjaslavlja. *Kratkie Soobščeniya Instituta Istorii Material'noj Kul'tury* 171, 93–99.
- Rappoport P. A. 1954. Cholm. *Sovietskaja Archeologija* 20, 313–323.
- Romaniuk O. 2003. *Tchudotvorna ikona cholmskoj Bogorodyci*. Luck.
- Rosenfeldt P. L. 1953. Russkije zamki domongolskogo vremieni. *Kratkie Soobščeniya Instituta Istorii Material'noj Kul'tury* 49, 32–38.

- Rosenfeldt P. L. 1997. *Keramika*. In B. A. Kolčín and T. I. Makarova (eds.), *Drevnaja Rus'. Byt i kultura*. Moskva, 22–27.
- Rudnik S. 1997. Wyniki badań architektonicznych kościoła w Podgórzu, gm. Chełm. In S. Gołub (ed.), *Najważniejsze odkrycia archeologiczno-architektoniczne Chełma i okolic*. Materiały z sesji naukowej odbytej w Chełmie 1 XII 1995 r. Chełm, 39–52.
- Ruszkowska U. 2000. Czy na Górcie Chełmskiej znajdowało się miejsce kultu pogańskiego? *Eastern Review* 4, 405–410.
- Ščapova Ju. L. 1997. Ukrašenija iz stekla. In B. A. Kolčín and T. A. Makarova (eds.), *Drevnaja Rus'. Byt i kultura*. Moskva, 80–92.
- Selby M. J. 1980. A rock-mass strength classification for geomorphic purposes: with tests from Antarctica and New Zealand. *Zeitschrift für Geomorphologie* N. F. 24, 31–51.
- Sikosi G. 1999. Szekesfehervar. In *Medium Regni. Medieval Hungarian Royal Seats*. Budapest, 45–64.
- Slobodian W. 2005. *Cerkwi Chołmskoj Eparchii*. Lwów.
- Smorąg Różycka M. 1996. Vostočna čast cerkvi Ioana Zlotousta v Cholmie: opv't rekonstrukciji na osnovanii opisi v Galicko-Volinskoj letopis [short report]. In *Iconostasis. Origins-Evolution-Symbolism. The International Symposium June 4–6, 1996*. Moscow, State Tretyakov Gallery. Abstracts of Papers. Moskva, 45–46.
- Wołoszyn M. 2000. Bizantyńskie i ruskie zabytki o charakterze sakralnym z Polski — wybrane przykłady. In S. Moździoch (ed.), *Człowiek, sacrum, środowisko. Miejsca kultu we wczesnym średniowieczu*. Wrocław (= *Spotkania Bytomskie* 4), 247–249.
- Wołoszyn M. 2001. Archeologiczne zabytki sakralne pochodzenia wschodniego w Polsce od X do połowy XIII wieku (wybrane przykłady). In *Cerkiew — wielka tajemnica. Sztuka cerkiewna od XI wieku do 1917 roku ze zbiorów polskich*. Katalog wystawy. Gniezno, 25–45.
- Wołoszyn M. 2007. Między Gnieznem, Krakowem a Kijowem. Archeologia o wczesnośredniowiecznych relacjach polsko-ruskich i formowaniu polsko-ruskiego pogranicza. In M. Dębiec and M. Wołoszyn (eds.), *U źródeł Europy Środkowo-Wschodniej: pogranicze polsko-ukraińskie w perspektywie badań archeologicznych*. Rzeszów, 177–206.
- Zimmer B. 1974. *Miasto Chełm. Zarys historyczny*. Warszawa–Kraków.
- Zin W. and Grabski W. 1967. Wyniki badań architektonicznych nad wczesnośredniowiecznym Chełmem. *Sprawozdania z posiedzeń komisji PAN Oddział w Krakowie*, (VII–XII 1966), 725–729.

Andrzej Buko, Radosław Dobrowolski, Tomasz Dzieńkowski,
Stanisław Gołub, Wasyl Petryk, Teresa Rodzińska-Chorąży

PALATIUM CZY ZESPÓŁ REZYDENCJONALNY? PÓŁNOCNA CZĘŚĆ GÓRY KATEDRALNEJ W CHEŁMIE (WYSOKA GÓRKA) W ŚWIELE WYNIKÓW NAJNOWSZYCH BADAŃ

WSTĘP

W panoramie współczesnego Chełma wyróżniające miejsce zajmuje Góra Katedralna. Wyniesienie to położone w centrum miasta, którego dominantą jest bryła katedry, od dawna budziło zainteresowanie zarówno profesjonalnych badaczy jak i licznych miłośników miasta (Ryc. 1). Tutaj znajduje się sanktuarium religijne funkcjonujące od okresu wczesnego średniowiecza aż po dzień dzisiejszy. Najstarsza katedra Bogurodzicy ufundowana przez księcia Daniela Romanowicza w połowie XIII w. była w Chełmie, zgodnie z przekazem kroniki halicko-wołyńskiej, największą i najważniejszą spośród czterech świątyń wówczas wybudowanych (Dąbrowski 2013). Jest zarazem jedynym kościołem, który wielokrotnie przebudowywany, przetrwał od XIII w. po dzień dzisiejszy. Znajdująca się w nim kopia ikony Matki Boskiej Chełmskiej, pozostaje przedmiotem kultu religijnego dwóch narodów: polskiego i ukraińskiego. Wyjaśnić należy w tym miejscu, że oryginał zabytku, po niemal 100 latach od momentu wywiezienia obrazu z Chełma, został odnaleziony w roku 2001 i wystawiany jest obecnie w muzeum w Łucku (por. Romaniuk 2003).

Najstarsze zachowane widoki Wysokiej Górki to ryciny z 2. połowy XVIII w. przedstawiające panoramę miasta (Ryc. 2), na których nieopodal bazyliki Narodzenia NMP, odbudowanej według planów P. Fontany, widoczne jest górujące nad miastem, pozbawione zabudowy i drzew wzniesienie (Zimmer 1974; Slobodian 2005; Mojska-Zajac, Mart 2004–2007). W roku 1875 pośrodku Górki wybudowano niewielką cerkiew pod wezwaniem śś. Cyryla i Metodego, mającą upamiętnić zniesienie Unii na terenie diecezji lubelskiej (Czernicki 1936, 53). Budowlę ukończono w roku 1884, a jej wygląd uwieczniają widokówki z przełomu stuleci. W roku 1921 cerkiew tę rozebrano. Zarówno jej budowa, jak i prace rozbiórkowe przyczyniły się do znaczącej destrukcji relikwów średniowiecznej architektury (Czernicki 1936, 53).

Już w odległej przeszłości podejmowano próby poznania pierwotnej topografii Wzgórza Katedralnego, w którego północnej części (Wysoka Górka) znajdować się miały, zgodnie z przekazem kroniki halicko-wołyńskiej, cerkiew p.w. Jana Złotoustego oraz palatium wzniesione przez Daniela Romanowicza. Pierwsze, amatorskie prace „wykopaliskowe”

podjęto na Górcie z inicjatywy biskupa Metodego Terleckiego już w roku 1640 (Krasny 1997, 109–114). Bardziej metodyczny charakter i sprecyzowane cele miały badania archeologiczne zainicjowane przed ponad stu laty z ramienia Imperatorskiej Komisji Archeologicznej. Dla zbadania wystających jeszcze wówczas z ziemi ruin budowli kamiennych wydelegowano wówczas architekta Piotra Pokryszkina (por. Dąbrowski 2013; tam starsza literatura).

Trzyletnie prace terenowe badaczy rosyjskich miały na celu odsłonięcie i rozpoznanie murów zalegających w północnej części Wzgórza Katedralnego, ruin zagadkowych budowli. Już w pierwszym roku ich realizacji (1910) w dwóch wykopach usytuowanych w południowej części wzgórza natrafiono na skraju wzgórza na mur o grubości 2 m zachowany do wysokości 4 m. W latach następnych (1911–1912) strategia badań podporządkowana została całkowicie odsłonięciu murów pałacowych (Ryc. 3). Brak środków finansowych uniemożliwił jednak kontynuowanie prac terenowych. Badacze byli przekonani, że rezydencja Daniela została pobudowana na dawnym grodzie. Nie wykluczali przy tym, że wcześniej znajdowało się tu miejsce pogańskiego kultu. Ich świadectwem miałyby być pozostałości zagadkowych palenisk (por. Rappoport 1954, 316). Wątek pogańskiej świątyni na Górcie Katedralnej w Chełmie powracał wielokrotnie w pracach innych autorów; zawarty jest w wątkach legendarnych dotyczących początków miasta Chełma (por. Ruszkowska 2000; tam dalsza literatura).

Wyniki omawianych badań nie zostały opublikowane przez ich inicjatora. Kilka dekad później, ukazał się artykuł przygotowany na podstawie zachowanych szkiców i notatek, autorstwa rosyjskiego archeologa P. Rappoporta (1954). Jest on jednak niewystarczający, aby rozstrzygnąć dylematy związane z interpretacją wielofazowej architektury kopalnej, a tym bardziej zinterpretować fazy zabudowy i elementy topografii wzgórza. Nie podjęto też próby skrótowej choćby prezentacji, poza kilkoma elementami pochodzącymi z wystroju architektonicznego odsłanianych budowli, pozyskanych w trakcie badań materiałów źródłowych. W publikacji brak też kontekstu stratygraficznego odkryć. Z opisanych względów ma ona ograniczoną przydatność źródłową.

Po raz kolejny prace na Wysokiej Górcie podjęto w latach 60. XX w. Realizował je tym razem zespół badaczy z ośrodków akademickich Krakowa i Lublina, kierowany przez Wiktora Zina. Odnotowano, że w wykopie zlokalizowanym na stoku południowym Wysokiej Górki zachowane są w dobrym stanie fortyfikacje typu skrzyniowego. Jeżeli tak było, to odkrycie to stanowiłoby ważną przesłankę na rzecz potwierdzenia obecności w tym miejscu najstarszego grodu chełmskiego. W części północnej wzgórza zlokalizowano też, jak piszą odkrywcy, wjazd w obręb fortyfikacji. Cały obszar Wysokiej Górki uznano jako teren stosunkowo dobrze zachowanego grodu obronnego, o kilku fazach rozwojowych (Zin, Grabski 1967, 726). Niestety, trudno odnosić się do tych ustaleń wobec braku odpowiednich publikacji.

Drugim elementem, na którym skoncentrowali się ówczesni badacze, były relikty badanego już uprzednio palatium danielowskiego. W wyniku przeprowadzonych prac odkryto od strony wschodniej znaczną część (ponad 60% powierzchni) budowli obejmującej

przestrzeń 22 x 38 m (Ryc. 4). Autorzy badań podkreślają, że fundamenty palatium zniszczyły elementy starszego wału obronnego grodu, gdyż mury budowli danielowskiej posadowione były częściowo na zniszczonych „skrzyńcach” starszych fortyfikacji (Zin, Grabski 1967, 727). Jest to hipoteza zadziwiająca. Trudno, bowiem wyobrazić sobie stopę fundamentową ponad dwumetrowej szerokości muru, posadowioną na drewnianych elementach fortyfikacji.

W środkowej części plateau wzgórza odsłonięto pełny zarys kwadratowej budowli kamiennej o boku 12 m i „znacznej” grubości murów (por. Ryc. 4). Badacze podkreślają jej następstwo chronologiczne względem odkrytego palatium: posadowiona bowiem została na jego destruktach. Obiekt wydatowano na czasy Kazimierza Wielkiego i zinterpretowano jako dolne partie kwadratowej wieży mieszkalnej (Zin, Grabski 1967, 728). Odnotujmy też sygnalizowaną obecność wewnątrz obwodu palatium murów starszych od reliktyw rezydencji, datowanych wstępnie na okres XI–XII w. Podstawa tego datowania pozostaje nieznana.

Opisywane badania lat 60. XX wieku wnoszą interesujące, choć nie w pełni zbieżne z ustaleniami Pokryszkina, dane do badań nad rozplanowaniem przestrzennym odkrytych elementów architektury kopalnej. Za największe ich mankamenty uznać należy brak jakichkolwiek danych na temat stratygrafii Wysokiej Górki, wzajemnych relacji warstw i struktur murowanych, sprzeczne opinie na temat ilości i jakości występujących tu zabytków ruchomych, brak ich prezentacji i kontekstu ich znalezienia, niejasne kryteria i podstawy datowania oraz enigmatyczne informacje związane z istnieniem w tym rejonie domniemanego starszego grodu i ewentualnego miejsca kultu pogańskiego — co wynikać miało z badań zrealizowanych na początku XX w. Nierozstrzygnięta pozostała również kwestia odkrycia muru, co do którego istniało domniemanie, iż może być chronologicznie starszy w stosunku do zachowanych reliktyw XIII-wiecznej rezydencji księcia Daniela (Zin, Grabski 1967, 728).

Również i w przypadku badań z lat 60., poza cytowanymi wyżej krótkimi sprawozdaniami, pełne wyniki badań na Wysokiej Górcie nie zostały opublikowane. Opinii tej nie zmienia artykuł z roku 1970, w dużym stopniu powielający wcześniejsze ustalenia (por. Gurba, Kutyłowska 1970).

Kolejny etap badań Wysokiej Górki wiąże się z inicjatywami obecnego stulecia, podejmowanymi przez archeologów chełmskich we współpracy z ośrodkami akademickimi Warszawy. W roku 2001 przeprowadzono pod kierunkiem A. Buko niewielkie zakresem prace rozpoznawcze w rejonie południowej skarpy Wysokiej Górki. Ich celem było rozpoznanie stratygrafii w tej części Wzgórza oraz określenie charakteru i warunków zalegania reliktyw architektonicznych łączonych z pozostałościami rezydencji Daniela Romanowicza. Chodziło też o sprawdzenie sformułowanej wcześniej (por. wyżej) tezy o zaleganiu murów palatium na drewnianych elementach wału obronnego. Celem jej weryfikacji wykop na skarpie południowej zlokalizowano tuż obok wykopu z badań W. Zina (por. Ryc. 4). W wyniku eksploracji odsłonięto kamienne relikty należące do monumentalnej budowli,

która miała co najmniej dwie fazy funkcjonowania (Ryc. 5). W fazie II na stoku wzgórza dobudowano do niej kamienne tarasy o długości 1,8 m każdy. Stanowiły one podstawę wznoszonych na nich konstrukcji drewniano-ziemnych. U podstawy, wzgórze obudowano kamienną opaską i oddzielono od pozostałej części Góry Katedralnej 5 m szerokości fosą (por. Buko 2005; tam dalsza literatura).

Weryfikacyjne prace terenowe z roku 2001 ujawniły kilka istotnych elementów, na które warto zwrócić w tym miejscu uwagę. Stwierdzono, że mur palatium nie stoi na relikтах starszego grodu — jak wynikałoby to z badań zrealizowanych w przeszłości — lecz na warstwie rumoszu (zielony piaskowiec, opoka kredowa, zbite ily), znajdującym się około 3,5 m poniżej kulminacji skarpy. Materiał do budowy palatium pozyskiwano najpewniej z Wysokiej Górki, za czym przemawia nie tylko obecność w murze zielonego glaukonitytu w postaci obrobionych ciosów, ale nade wszystko zastanawiająco duże ilości odpadów produkcyjnych, występujących w rumoszu budowlanym i w wypełnieniach muru.

Wyniki przeprowadzonej wówczas analizy stratygraficznej upoważniały do stwierdzenia, że budowla pałacowa miała co najmniej dwie fazy funkcjonowania. W fazie I — mur był całkowicie odsłonięty i posadowiony na nasypie. W fazie II, do wysokości co najmniej 2,5 m od podstawy muru, dobudowano elementy konstrukcji kamienno-drewniano-ziemnych, tworzących zwarty system fortyfikacji skarpy wzgórza (por. Ryc. 5). Ustalono też, że znalezione w wykopie usytuowanym na skarpie południowej drewno, nie łączy się z fazą najstarszego grodu, lecz z ostatnią fazą funkcjonowania zespołu pałacowego. Całość (lub część) monumentalnej budowli uległa najpewniej pożarowi, o czym świadczą nie tylko relikty spalonych belek, znajduwane w różnych warstwach, ale również stosunkowo liczny odsetek fragmentów ceramiki, ze śladami witrafikacji. Wskazywać to może na wysokie zakresy temperatur i długi okres działania ognia. Uznano też, że Wysoka Górka, co najmniej w połowie obecnej wysokości jest tworem sztucznym, powstałym z licznych destruktywów znajdujących się na tym terenie monumentalnych budowli. Sugerowano przy tym, że to destrukty tych budowli uformowały w efekcie obecną bryłę wzniesienia (por. Buko 2005).

Wobec braku nadal jednoznacznych rozstrzygnięć kluczowym rejonem dalszych prac terenowych i prospekcji pozostawała środkowo-wschodnia część wzniesienia, gdzie znajdują się relikty nierozpoznanych dotąd budowli, uznawanych jako starsze względem muru palatium, w tym kwadratowej wieży (?) z okrągłym wnętrzem, o nieznanym relacjach w stosunku do murów pałacu danielowskiego. Jej głębokość sięgająca 4 m — co stwierdzono w trakcie badań 1910–1912 r. wskazywać może, że posadowiono ją na gruncie naturalnym. Niezbędne w tej sytuacji wydawały się też interdyscyplinarne studia prowadzone przy współudziale geologów, celem pełnego wyjaśnienia osobliwości i miejsc występowania zielonego piaskowca — glaukonitytu. Postulowanym elementem dalszych badań pozostawała geomorfologia i pierwotna topografia całego Wzgórza Katedralnego. Nie rozpoznany potencjał źródłowy stanowią też liczne detale architektoniczne z badań Pokryszkina pochodzące z założenia pałacowego i sprzężonej (?) z nim świątyni — publikowane m.in. w cytowanym artykule P. Rappoporty (1954).

Te i wiele innych celów badawczych stawiali przed sobą autorzy badań realizowanych w latach 2010–2012 przez Instytut Archeologii i Etnologii PAN, w ramach programu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego. Składały się one z następujących modułów badawczych: 1. Analizy źródeł pisanych dotyczących Chełma czasów Daniela Romanowicza, 2. Badań przyrodniczych, których celem było odtworzenie pierwotnej topografii tego terenu i jego przekształceń w czasie, 3. Badań nieinwazyjnych zrealizowanych na Wysokiej Górcze, 4. Kompleksowych interdyscyplinarnych prac archeologicznych i związanych z nimi badań architektury kopalnej (por. Buko 2013).

W niniejszym artykule prezentujemy wybrane aspekty realizacji projektu. Dotyczą one głównie badań przyrodniczych oraz archeologiczno-architektonicznych. Pełne wyniki badań zostaną opublikowane w monografii przygotowywanej do druku pod kierunkiem A. Buko w Instytucie Archeologii i Etnologii PAN.

BADANIA GEOLOGICZNO-MORFOLOGICZNE WYSOKIEJ GÓRKI

Pierwsze wzmianki na temat budowy geologicznej Wzgórza Katedralnego pochodzą z prac N. Krisztafowicza (1897, 1899). Wspomina on o zielonym piaskowcu chełmskim (glaukonitycie) budującym kulminację Wysokiej Górczy, podając jednocześnie skład kopalnej fauny morskiej i określając jego pozycję stratygraficzną na schyłek górnej kredy. Poza Wzgierzem Katedralnym w Chełmie glaukonityty rozpoznane zostały w stropowych partiach utworów kredowych na kilku innych stanowiskach w obrębie Pagórów Chełmskich (Lechówka, Elżbiecin, Zawadówka, Stawska Góra), reprezentujących wzgórze ostańcowe zbudowane z górnokredowych opok (Harasimiuk 1975, 48–54). Glaukonityty mają bardzo dużą odporność na ściskanie, dochodzącą do 1000 kg/cm². Lepiszczem jest w nich opal, przechodzący w chalcedon (Harasimiuk 1975, 24–25). Doskonale nadają się więc na materiał budulcowy, a ze względu na zieloną barwę, również jako znakomity materiał elewacyjno-dekoracyjny.

Szczegółowe rozpoznanie geologiczne Wzgórza Katedralnego (seria kilkudziesięciu 20–25 m rdzeniowych wierceń) wykonane zostało po raz pierwszy w latach 60. XX w. przez T. Nawrockiego (1968) — Ryc. 6. Opisy profili litologicznych tych archiwalnych wierceń sugerują całkowicie antropogeniczny charakter Wysokiej Górczy. Miąższość serii nasympowej miałaby tu wynosić od 8 do 10 m, a więc *de facto* tyle, ile wynosi wysokość całego wzniesienia. Glaukonityt występowałby zatem wyłącznie na wtórnym złożu, co podważa jego litogenetyczny związek ze Wzgierzem Katedralnym.

Przeprowadzenie na potrzeby niniejszego projektu badawczego, serii wierceń geologicznych na kulminacji wyniesienia i u jego podstawy, wraz z poborem rdzeni o nienaruszonej strukturze wewnętrznej (Ryc. 7), pozwoliło na częściową weryfikację dotychczasowego stanu wiedzy na temat jej budowy geologicznej (por. Ryc. 6). Badania wykazały, że

warstwa nasypowa ma najprawdopodobniej miąższość od 6 do 7 m i obejmuje (Ryc. 8): rumosz drobno-, średnio- i gruboklastyczny (kredowy i/lub glaukonitytowy z domieszką utworów *stricte* antropogenicznych, w tym gruz ceglany) — głównie w górnych segmentach, diamikton kredowo-glaukonitytowy w matriksie ilastym, rytmit drobnofrakcyjny kredowo-glaukonitytowy — głównie w dolnych segmentach w południowej części wzgórza oraz utwór organiczno-mineralny — w środkowym segmencie części rdzeni, zwłaszcza w południowej części wzgórza.

Uznano, iż stwierdzone powszechnie w rdzeniach wiertniczych na kilku poziomach głębokościowych (1,2–1,3 m; 2,0–2,75 m; 3,0–3,60 m) wkładki utworów organiczno-mineralnych, o następujących wskaźnikach geochemicznych: zawartość substancji organicznej — 4,30%, woda higroskopowa — 17,36 %; zawartość P = 271,3 mg/kg; Mn = 501 mg/kg; $Fe_2O_3 = 30,34$ g/kg (3,034%). Utwory te należy traktować jako „przewarstwienia” antropogeniczne, mogące wyznaczać fazowe, krótkotrwałe okresy stabilizacji nasypu i jego czasowego użytkowania.

Prawdopodobną granicę litostratygraficzną między opokami górnego mastrychtu i serią glaukonitytową dolnego paleocenu wyznacza cienka (ok. 2 cm) warstwa ilasta, nawiercana jedynie w północnej części Wysokiej Górki na głębokości 7,8–7,82 m (wiercenie nr 12, por. Ryc. 8) oraz 8,13–8,15 m (wiercenie nr 10, por. Ryc. 7, 8). Ekspertyzowa analiza geochemiczna wykonana metodą ICP-OES wykazała znacząco podwyższoną względem tła zawartość irydu, co mogłoby wskazywać na obecność tzw. *warstwy irydowej*, jednoznacznie wyznaczającej granicę K/Pg (=geologiczną granicę między erą mezozoiczną a kenozoiczną) i dokumentującej tym samym pozycję *in situ* skał węglanowo-krzemionkowych (opok — leżących poniżej tej warstwy) i glaukonitowych (piaskowca glaukonitowego/glaukonitytu — w warstwie nadległej).

Trudno jednak o jednoznaczne ustalenie pierwotnej miąższości nadległej serii glaukonitytovej. Seria wierceń nie rozstrzyga jednoznacznie tej kwestii. Brak jest bowiem czytelnej, nie budzącej wątpliwości, granicy litologicznej wyznaczającej kontakt między naturalną sukcesją osadową (=utworami geologicznymi *in situ*) a nasypem. Analogie z innych stanowisk „glaukonitytowych” z Pagórów Chełmskich sugerują, że miąższość tej serii nie powinna przekraczać 2 m. W większości wierceń w północnej części wyniesienia — dwumetrowej sekwencji osadowej powyżej zakładanej granicy K/Pg — odpowiada gruboklastyczny rumosz opok i glaukonitytów, miejscami z masywnymi blokami tych skał.

Konsekwencją takiej interpretacji jest przyjęcie wniosków, dotyczących pozycji geologicznej oraz geomorfologicznej na obszarze Wysokiej Górki w Chełmie. Przyjąć można, że zapis pierwotnej sukcesji osadowej (=masyw skalny *in situ*) dokumentowanej na stanowisku, obejmuje jedynie dolny segment o miąższości ok. 5 m (licząc od współczesnej powierzchni topograficznej Wzgórza Katedralnego — ok. 227 m n.p.m.). W jego dolnej części są to masywne, relatywnie twarde, silnie uszczelinione opoki, reprezentujące najwyższe ogniwo mastrychtu górnego. Ku górze przechodzą one gradacyjnie (zmiana facjalna osadów związana ze zmieniającym się środowiskiem depozycyjnym w wypływającym się morzu

górnokredowym) w piaskowce glaukonitowe (glaukonityty). Granicę litostratygraficzną kreda — paleocen, wyznacza tu cienkie ilaste przewarstwienie (warstwa irydowa?) zidentyfikowane na poziomie ok. 229 m n.p.m. (por. Ryc. 7). Jakkolwiek seria glaukonitytowa (oszacowana na ok. 2 m) związana jest pod względem stratygraficznym z paleocenem, to nie można wykluczyć obecności w dolnym segmencie badanego stanowiska przewarstwień glaukonitytowych wśród opok górnego mastrychtu. Rzędna wysokościowa zrekonstruowanej „pierwotnej” (przedosadniczej) powierzchni topograficznej Wysokiej Góry miała prawdopodobnie wartość ok. 230–231 m n.p.m. Obliczona na podstawie wyników terenowych pomiarów GPS i skaningu laserowego (=współczesna topografia terenu — Ryc. 9A) oraz wyników archiwalnych i własnych wierceń geologicznych (=topografia zrekonstruowana — Ryc. 9B) objętość materiału nasypowego wynosi ok. 10 200 m³. Szacunkowa objętość serii glaukonitytowej w obrębie Wysokiej Góry, traktowanej jako potencjalny materiał budulcowy dla potrzeb zespołu rezydencjalno-sakralnego, określona została na ok. 8100 m³.

Wysoce prawdopodobne wydaje się częściowe lub całkowite wyeksploatowanie piaskowca glaukonitowego w południowej części wyniesienia — w miejscu późniejszego posadowienia zespołu rezydencjalno-sakralnego. W części północnej mamy zapewne do czynienia z naturalną paleocenią sukcesją osadową, a więc z zachowaniem serii glaukonitytowej. Materiał kamienny wykorzystany jako budulec przy wznoszeniu zespołu rezydencjalno-sakralnego to w większości miejscowy surowiec skalny. Zidentyfikowane bloki skalne stanowiące materiał konstrukcyjny, to górnokredowe opoki (siwak) i kreda pizząca, paleocenijskie glaukonityty oraz mioceńskie piaskowce kwarcowe i zlepy muszlowe. Potencjalne źródła zaopatrzenia surowcowego przedstawiono na Ryc. 10.

Seria wierceń wykonanych u podnóża Wysokiej Góry pozwoliła też na zidentyfikowanie suchej fosy okalającej wzniesienie. Jej szerokość wynosiła pierwotnie ok. 15–20 m, przy średniej głębokości ok. 5–6 m (por. Ryc. 8, 9D).

FAZY UŻYTKOWANIA WYSOKIEJ GÓRKI W ŚWIETLE WYNIKÓW BADAŃ ARCHEOLOGICZNO-ARCHITEKTONICZNYCH

W ciągu 4 lat badań dane archeologiczne pozyskano z 22 wykopów (nr 17–38) o łącznej powierzchni 457,35 m² (Ryc. 11, 12). Usytuowano je w południowej części wzgórza, gdzie prowadzone wcześniej prace potwierdziły nagromadzenie architektury monumentalnej (Rappoport 1954; Gurba, Kutylowska 1970; Buko 2005; Buko *et al.* 2012). W 2013 roku założono wykop po stronie północnej kopca. W wyniku przeprowadzonych dotąd badań udokumentowano na Wysokiej Górze relikty sześciu budowli murowanych (A1 — mur obwodowy, A — budowla z piaskowców i glaukonitytu, B — budowla, tzw. wieża, C — budowla z piaskowców i kredy (partia górna), C1 — budowla z piaskowców i kredy (partia dolna),

D — budowla z części północnej wzgórza; por. ryc. 12) i wydzielono 500 jednostek stratygraficznych zgrupowanych w obrębie 11 warstw osadniczych (nr I–XI). Dokumentują one wysoką dynamikę zachodzących tu zdarzeń i pozwalają wydzielić 6 faz użytkowania tego terenu (tab. 1).

Faza 1: inicjacja budowy zespołu rezydencjonalnego i jego zniszczenie

Wyniki badań pochodzące z wykopów nr 17, 23–28, 31, 34, 35 oraz dane z odwiertów 1–5 wskazują, iż na głębokości 4,5–5 m od powierzchni terenu, znajduje się utwardzony poziom, będący naturalną, ale wyrównaną powierzchnią skały lub intencjonalnie ułożoną strukturą z łu i opoki (warstwa I — dalej: w. I; por. uwagi dotyczące geologii wzgórza). Strop tej powierzchni występujący od 232,25 do 232,9 m n.p.m. przykrywała ciągła warstwa humusu (?; w. II) i pożarowa (w. III), których genezę trudno jest na obecnym etapie badań wyjaśnić (Ryc. 13, 14). Pozyskana ze spalenizny data C14 wskazuje na wieki XI–XII. Powierzchnia tej warstwy stanowi najniższy, uchwycony poziom użytkowy, pozbawiony materiałów zabytkowych.

Kolejne dane wskazują na podjęcie ogromnej akcji budowlanej na tym terenie. Etapem pierwszym było wykonanie z utworów gliniastych i pokruszonego glaukonitytu utwardzonego nasypu o miąższości 2–2,5 m. Został on udokumentowany na terenie całego wzgórza, zarówno w części południowej jak i północnej. Wydzielono dwa etapy jego sypania. W partii zewnętrznej wzgórza jest to głównie materiał ilasty (w. IVa) lub mieszany ilasto-glaukonitytowy (w. IVa) — por. Ryc. 13. Równocześnie z wykonywaniem nasypu wzniesiono 2-metrowej szerokości mur obwodowy z monumentalną bramą wjazdową (Ryc. 15). Najstarsza budowla (A1) miała nietypową „schodkową” konstrukcję partii fundamentowej. Kamienna, zewnętrzna część muru została posadowiona bezpośrednio na „skale” (w. I; spąg — 233,2 m n.p.m.), natomiast fundament wewnętrzny był strukturą kamienno-ziemną (spąg — 234,8 do 235,15 m n.p.m.) łączącą konstrukcyjnie mur z ziemnym nasypem (por. Ryc. 13, 14). Na podstawie danych takich jak posadowienie muru (zbadane w 8 punktach), jego konstrukcja, surowiec, technika oraz brak rozwarstwień, można potwierdzić jednakowy czas wzniesienia murów obwodowych. Ich relacja z nasypem wskazuje, iż obydwie elementy były zaplanowane i realizowane w ramach tej samej akcji budowlanej. Celem wyrównania powierzchni użytkowej, przestrzeń wewnątrz murów obwodowych wyłożono materiałem ilastym oraz 2–3 cm warstwą pokruszonego piasku glaukonitytowego (w. IVg). Warstwy te udokumentowano we wszystkich wykopach. Ślady użytkowania budowli A1 odkryto jedynie w postaci bruku z opoki (w. IVh) zachowanego w rejonie bramy oraz w części południowo-wschodniej budowli, nadkładu (?) warstwy ilastej i reliktyw konstrukcji drewnianych (w. IVi; por. ryc. 13), w kontekście nielicznych ułamków ceramiki z XIII wieku.

Budowle A i C1

Pozostałości budowli oznaczonych, jako A i C1 zidentyfikowano wewnątrz opisywanego wyżej muru obwodowego (A1). W trakcie badań nie uzyskano jednoznacznych świadectw stratygraficznych określających moment wzniesienia tych budowli ze względu na zniszczenie styków warstw „dochodzących” do murów, jak i wobec braku warstw pierwotnych wewnątrz obiektów. W budowlu A udokumentowano warstwy nasypu i poziom użytkowy (w. IVa i IVg), związane z fazą 1 oraz zalegające powyżej gruzowisko z późniejszych wkopów (w. XIc) — por. Ryc. 13. W licu zewnętrznym budowli A zachowały się resztki warstw wyrównawczych z fazy 2 (w. Ve), co potwierdza, iż budowla istniała już w fazie 2. Możliwe jest również rozwarstwienie murów — górnego i dolnego poziomu. Z powyższych względów, jak i mając na uwadze niewielki zakres prac, podobne wnioski dotyczą budowli C1, której fragment muru fundamentowego odkryto w wykopie 33 (por. Ryc. 12).

Destrukcje budowli fazy 1

W trakcie prac archeologicznych udokumentowano liczne świadectwa zniszczenia górnej partii muru obwodowego w postaci warstw gruzowiskowych (w. IVj, IVk) zalegających bezpośrednio na poziomie użytkowym fazy 1. Są to destrukty ciosów glaukonitytowych z zaprawą pochodzące z zawalonego muru (Ryc. 16). Dolne partie murów zachowały się do wysokości 1,5–2 m. Całkowite zniszczenie muru zarejestrowano w części wschodniej (w. IVk). W warstwach rumowiskowych uchwycono niewielkie ślady pożaru. Zupełnie inny obraz zarejestrowano w części północnej wzgórza (wykop 38), gdzie na stropie poziomu fazy 1 wystąpiły ślady bardzo intensywnego pożaru.

Elementy zabudowy północnej części wzgórza: faza 1–2 (?)

Najstarszą stratygraficznie strukturę stanowiła konstrukcja nasypu o miąższości 2–2,5 m, którą tworzyły warstwy rumoszu glaukonitytowo-opokowego wzmocnione stabilizacją kredy i drewna. Poziom użytkowy fazy 1 zidentyfikowano na głębokości 235,10 m n.p.m. i był zbliżony do odkrytego w części południowej wzgórza (w. IVg). Przykrywały go intensywne warstwy pożarowe.

W wykopie 38B odkryto narożnik wewnętrzny budowli z ciosów zielonego piaskowca. Mur wybudowano na warstwach nasypu i pożarowych, których pozycja stratygraficzna nie została jednoznacznie wyjaśniona. Odsłonięto także zawaloną ścianę budowli wzniesioną z cegieł palcówek oraz kamiennych ciosów. Udokumentowano dwa etapy jej budowy. Cegła z poziomu starszego została wydatowana metodą termoluminiscencji (TL) na lata 1243±35 AD, co może wskazywać zarówno na fazę 1, jak i 2 (analiza TL została wykonana przez dr hab. prof. UG Stanisława Fedorowicza).

Faza 2: odbudowa i zmiana formy zespołu rezydencjonalnego

Z destruktywów budowli pochodzą warstwy gruzu glaukonitytowego i opokowego, zalegające wzdłuż murów obwodowych na powierzchni budowlano-użytkowej fazy 1. W celu odbudowy założenia podniesiono poziom terenu o około 1,5–2 m, co udokumentowano w postaci licznych warstw rumowiskowo-niwelacyjnych (w. Ve). Wykorzystano do tego ił opokowy, drobny glaukonityt i opokę. Rumosz sypano poziomami i utwardzano uzyskując w ten sposób mocną stabilizację terenu pod kolejny poziom użytkowy (por. Ryc. 16). W wykopach 25, 26, 28, 29 i 34 odkryto wkop fundamentowy o szerokości 3 m (w. Va) przecinający warstwy użytkowe i destrukcyjne fazy 1. Wkop był szczelnie wypełniony piaskowcami i ılem tworzącymi stabilną podstawę pod mur naziemny budowli B. Jej wymiary określono na 11 x 12 m, co daje około 100 m² powierzchni użytkowej na jednej kondygnacji. Mury budowli (1,5–1,6 m) wykonano z piaskowca szarego i glaukonitytu na zaprawie wapiennej. We wnętrzu udokumentowano 6 poziomów użytkowo-niwelacyjnych (w. VIe), z których najstarszy datowany jest na wiek XIII za pomocą ceramiki naczyniowej, zaś najmłodszy groszem praskim na 2 połowę XIV wieku.

Relikty zabudowy i warstwy użytkowe

We wszystkich wykopach na poziomie niwelacji (w. Ve) udokumentowano pozostałości jednostek i/lub konstrukcji (w. Vf, g) związanych z użytkowaniem budowli w fazie 2 oraz niszcącym je pożarem (w. Vh). Poziom najstarszy, podobnie jak w fazie 1, wyznaczała warstewka wyrównawcza drobnego, zielonego glaukonitytu i cienka, niwelacyjna warstwa kredy z relikdami warstwy użytkowej. Obecność cegły w budowlach fazy 2 potwierdziła kolejna warstewka składająca się ze spieczonych i pokruszonych cegieł. Na pozostałości spalonych konstrukcji drewnianych o nieokreślonej funkcji (budynek?, zadaszenie?, podłóże?) natrafiono w kilku wykopach usytuowanych pomiędzy budowlami B, A i C. Pełne zrekonstruowanie zabudowy tej części wzgórze w fazie 2 jest wszakże, w świetle dostępnych danych, niemożliwe. Można co najwyżej domniemywać, że poza budowlami murowanymi B i A oraz najpewniej C, wystąpiły zabudowania drewniane lub naziemne elementy drewniane oych budowli.

Odbudowa zniszczonej skarpy wschodniej i wał drewniano-ziemny

Relikty konstrukcji drewnianych (desek lub skrzyń?) wypełnionych materiałem ılastym odkryto w wykopie 31 (w. Vi) na głębokości od 233,85 do 234,26 m n.p.m. Wiązały się one z odbudową i umocnieniem skarpy po zniszczeniu muru obwodowego fazy 1. Powyżej udokumentowano nawarstwienia i konstrukcje zinterpretowane jako pozostałości wału (w. Vj). Szczegółowe rozpoznanie tych fortyfikacji wykonano w 2001 roku (por. Dzieńkowski 2002; Buko 2005). Składała się ona z konstrukcji skrzyniowych o szerokości 6 m

wypełnionych gruzem glaukonitytowo-opokowym (por. Ryc. 5). Wał otaczał obszar całego wzgórza, co wykazały m. in. badania W. Zina z lat 60. (Kutyłowska 1968; Gurba, Kutyłowska 1970). Potwierdzono dwa poziomy konstrukcji drewnianych przedzielonych niwelacyjną kredą, z których najmlodszy datowany jest na wiek XIV (C14: 1294–1406 AD — 95,4%; 1301–1397 AD — 68,2%).

Faza 3: przebudowa zespołu rezydencjonalnego

Ślady intensywnego pożaru zostały przykryte warstwą ilastej kredy, która stała się podłożem pod konstrukcje drewniane. Liczne negatywy po słupach i belkach, (ale bez pożaru) wskazują na obecność w tej fazie drewnianej zabudowy. Świadectwem użytkowania terenu jest warstwa VIIg z materiałem zabytkowym.

W przypadku budowli A działalność budowlana polegała na dostawieniu do fundamentów muru kamiennego wzmocnienia (por. Ryc. 12, 13). Konstrukcję tę tworzył mur szerokości 1,2 m wykonany z piaskowców spojonych ilastą kredą. Zwiększono w ten sposób przestrzeń użytkową budowli i/lub uzyskano możliwość zastosowania nowych rozwiązań konstrukcyjnych, np. ścian i dachu. Z kolei rozbudowa budowli B związana była z wykonaniem „opaski” z surowca ilastego o szerokości 2 m dookoła muru budowli. Umożliwiło to zabezpieczenie dolnych partii muru jak i zakotwienie konstrukcji drewnianych budujących górną część tzw. wieży. Spalone konstrukcje drewniane zidentyfikowane w ilastej warstwie uzyskały datowanie C14: 1154–1259 AD (95,4%). Cezura ta może wskazywać moment pożaru opisany w źródłach pisanych pod rokiem 1256. Natomiast górną powierzchnię budowli C stanowiła w omawianej fazie „kamienna platforma” o wymiarach 9 x 10 m i zróżnicowanej miąższości od 0,5 do 1,5 m (Ryc. 17). Stratygraficznie jest ona związana z najmłodszą fazą użytkowania założenia. Niejasna jest jej relacja z murem fundamentowym określonym jako pozostałość budowli C1 oraz budowlą A, obiema usytuowanymi w jednej osi.

Faza 4: świadectwa użytkowania Wysokiej Górki w okresie późnego średniowiecza

W północnej części wzgórza zidentyfikowano duży wkop zawierający warstwę zasypiskową i jednolity chronologicznie materiał zabytkowy (kafle garnkowe, denary jagiellońskie, ozdoby, ceramika naczyniowa). W trakcie badań nie udało się zrekonstruować pełnego narysu obiektu oraz jego funkcji. Stanowi on zagadkę, której rozwiązanie wymaga kontynuowania prac wykopaliskowych.

Faza 5: niwelacje nowożytnie

Na badanym terenie nie stwierdzono obecności stratyfikacji późnośredniowiecznych (z wyjątkiem wkopu) i nowożytnych. Zapewne wielkie prace porządkowe i niwelacyjne

podjęte w wieku XIX spowodowały zniszczenie górnych warstw kulminacji Wysokiej Górkki z okresu pomiędzy XV a XIX wiekiem.

Faza 6: prace budowlane i niwelacje XIX i XX-wieczne

W 1876 roku rozpoczęto budowę cerkiewki ŚŚ. Cyryla i Metodego, co spowodowało dalsze niszczenie warstw i budowli: „Mury z dzikiego kamienia, grubości 8 stóp, tak są twarde, że dla przernięcia się do potrzebnej pod fundamenta głębokości, rozbijano je młotami kowalskimi [...]” („Gazeta Lubelska” 1877, 1). Najpewniej w tamtym czasie wyłożono brukiem rejon przycerkiewny. W okresie międzywojennym cerkiewkę zburzono i usypano Kopiec Niepodległości. Najmłodsze stratygraficznie warstwy wyrównawcze, zarejestrowane na całym terenie wzgórza, powstały po badaniach z lat 60. Duży nadkład ziemny na terenie wzgórza powstał podczas powiększania kopca centralnego w latach 90. XX wieku. Działania te miały negatywny wpływ na stan zachowania całego założenia.

ZABUDOWA MONUMENTALNA WYSOKIEJ GÓRKKI: DANE ARCHITEKTONICZNE

Najważniejszym efektem badań jest zaskakujące stwierdzenie, iż rezydencja księcia Daniela składała się z kilku członów zlokalizowanych w bliskiej od siebie odległości (por. Ryc. 12). Do najstarszego horyzontu zabudowy należy konstrukcja samego nasypu oraz w części południowo-wschodniej wzniesienie na nim i wzdłuż jego krawędzi muru, wyznaczającego kształt prostokąta o wymiarach zewnętrznych 22 x 33 m i powierzchni ok. 700 m². Fundament tego muru składał się w dolnej partii z kilku warstw mniejszych kamieni, na przemian z warstwami twardej zaprawy wapiennej, tworząc specyficzny „przekładaniec” o miąższości kilkudziesięciu centymetrów lub ok. 1 m. Powyżej układano duże, przyciosane do lica bloki piaskowca, a ponad warstwą wyrównawczą — mur przechodził w część nadziemną, wykonaną w *opus emplectum*, z licami z ciosów zielonego glaukonitytu, układanych w regularne warstwy. W północnej części muru odsłonięto pozostałości monumentalnej bramy, z wjazdem utwardzonym płaskimi kamieniami zalanyymi zaprawą i dwiema płaskimi lizenami opinającymi wewnętrzne mury. Naroża i lica muru bramy wykonano z dużych ciosów piaskowca, bez śladów profilowania lub mocowania odrzwi. W licach muru obwodowego oraz pod progiem bramy zachowały się kwadratowe lub prostokątne otwory po belkach, w których można domyślać się bądź maczulców, bądź belek mocujących konstrukcję drewnianą, związaną np. z wjazdem do wnętrza lub elementami budowli wykonanymi z drewna. Istnieje nikielne prawdopodobieństwo, aby mur obwodowy był pozostałością budowli rezydencjonalnej, podzielonej na mniejsze pomieszczenia za pomocą murów działowych lub punktowych filarów. W trakcie badań nie natrafiono na ślady takich podziałów. Ich brak, jak również specyficzna konstrukcja nasypu i muru

oraz monumentalne rozmiary bramy pozwoliły na wysunięcie hipotezy, iż odsłonięte relikty stanowią obwód dziedzińca, na którym zlokalizowano właściwą zabudowę. Osobnym zagadnieniem jest, czy założenie to powstało w pierwotnie planowanym kształcie, czy też nie zostało nigdy ukończone w związku z nieprzewidzianymi okolicznościami, na co może wskazywać zastąpienie wschodniego muru obwodowego wałem ziemnym. W toku badań potwierdzono również istnienie budowli na planie kwadratu (tzw. budowla B) odkrytej przez zespół W. Zina, której fundament nawarstwiał się na zniszczony, północno-zachodni mur obwodowy (por. Ryc. 4). Bez wątplenia struktura ta miała charakter wieży i powstała wówczas, gdy mur 1 fazy był już zniszczony. W fazie 2 przestała również funkcjonować monumentalna brama wjazdowa (por. Ryc. 15).

W wykopach zlokalizowanych w środkowej partii założenia ujawniono także inne mury o zróżnicowanej konstrukcji, wykonane w odmiennych technikach budowlanych. Należą one w większości do 2 i 3 fazy, jednakże niewielkie fragmenty znajdujące się w najniższych partiach fundamentów każą domyślać się, że śladowe relikty pochodzą również z fazy 1. Niestety ich wielkość i stopień zachowania nie pozwalają na odtworzenie pierwotnej formy tych budynków. Możemy jedynie przypuszczać, że późniejsze fundamenty w znacznym stopniu powtarzały formę poprzednich. Na obraz pierwotnej rezydencji składałyby się zatem mury obwodowe z bramą oraz na dziedzińcu — zapewne dwie inne budowle, określone w dokumentacji jako A i C (por. Ryc. 13). Obie umieszczone były pośrodku dziedzińca na jednej osi. Nawet jeśli budowle te nie zostały ukończone w fazie 1 — z pewnością były planowane i rozpoczęto ich budowę. Funkcjonowały w fazie 2 wraz z wieżą — budowlą B. W 3 fazie dokonano niewątpliwie wzmocnienia fundamentów budowli A, B i C za pomocą opasek kamiennych dostawionych do murów fundamentowych (por. Ryc. 12). O ile mury fazy 1 cechuje w partiach naziemnych użycie w licach ciosów z zielonego glaukonitytu, a w narożach bramy — dużych ciosów piaskowca, o tyle wieża B została wzniesiona z płasko obrabianych, nieregularnych płyt piaskowca o podłużnym wątku. Jej fundamenty, podobnie jak fundamenty budowli A i C wykonano odmienną techniką z dużych, nieregularnych bloków kamienia. Niestety, z fazy 2 i 3 w budowlach A i C nie zachowały się partie naziemne, trudno więc określić w jakim wątku były wykonane. Nikła zawartość ułamków cegieł w warstwach destruktu nie pozwala jednoznacznie stwierdzić, że były to mury ceglane. Opaski wzdłuż fundamentów wszystkich budowli (A, B i C) wykonano z nieobrobionych bloków piaskowca o dosyć dużych rozmiarach, spojonych kredą. Wydaje się, że rekonstrukcja budowli B jako wieży o kwadratowej podstawie budzi najmniej wątpliwości. Jeśli zidentyfikujemy ją z wieżą znaną z opisu w kronice, jej wysokość w partii kamiennnej, wynosząca ok. 7–7,5 m, uzupełniona partią drewnianą — mogła być elementem dominującym w ogólnym obrazie grodu. Zastanawia jednak fakt, że zapis w kronice mówi, iż Daniel nie odbudował wieży po pożarze w roku 1256, natomiast fundament budowli B został wyraźnie poszerzony i wzmocniony za pomocą opaski kamiennej, podobnie jak i budowli A oraz C w fazie 3. Nie jest więc wykluczone, że po pożarze nie odbudowano części drewnianej, natomiast dolna, kamienna funkcjonowała nadal, o czym zresztą świadczą ślady jej

użytkowania jeszcze w wieku XIV. Odrębną kwestią pozostaje określenie form budowli A i C. Fundamenty nie pozwalają bowiem na snucie zbyt daleko idących domysłów. Z zachowanych reliktów wyczytać można jedynie to, że budowla C mogła być również wieżą na planie zbliżonym do kwadratu o boku długości ok. 10 metrów, pełniącą funkcje mieszkalno-obronne. Natomiast budowla A, jak się wydaje o planie prostokątnym i dwudzielnym, może być wstępnie identyfikowana z budowlą sakralną, czyli być może z cerkwią św. Jana (Ryc. 18). Przeszło korpusu miałyby rzut zbliżony do kwadratu o boku długości ok. 5–6 m. Opis cerkwi św. Jana przekazany w kronice halicko-wołyńskiej, w tłumaczeniu D. Dąbrowskiego (2013), pozwala przypuszczać, iż składała się ona z nawy oraz prezbiterium. Słowa „z każdego rogu sklepienie, a podstawa ich na głowach ludzkich” wskazują, że nawa przekryta była sklepieniem krzyżowo-żebrowym, a żebra sklepienne w jej narożnikach opadały na wsporniki o formach antropomorficznych lub elementy pokryte reliefem z wyobrażeniem twarzy. Użyte w opisie określenie „arkady 4” może odnosić się do form luków widocznych na ścianach tarczowych znajdujących się poniżej przeszła sklepiennego. Z uwagi na wymiary zachowanych fundamentów i sformułowania użyte w kronice wykluczyć można krzyżowo-kopułową formę tejże cerkwi, z czterema filarami wydzielającymi centralne przeszło nakryte kopułą. Słowa „Okna 3, upiększone szkłem rzymskim” wskazują na umieszczenie po jednym oknie w każdym murze nawy. Szkła rzymskie mogą oznaczać witraże z przedstawieniami figuralnymi, mogą jednak oznaczać także inny wariant okien wypełnianych barwionym szkłem. Dopiero po wzmiance o oknach pojawia się w kronice informacja o dwóch kamiennych filarach, flankujących wejście do ołtarza i spoczywającej na nich arkadzie. Wydaje się, że wbrew interpretacjom Smorąg Różyckiej, która rekonstruowała na tej podstawie templon (Smorąg Różycka 1996, 45–46), opis ten może dotyczyć łuku tęczowego oddzielającego nawę od części chórowej. Powyżej — na podstawie tłumaczenia Dąbrowskiego (2013), znajdowała się kopuła. Według słów kronikarza — sklepienie to było polichromowane w sposób typowy, a więc w obrazujące niebo złote gwiazdy na błękitie. Do cerkwi wiodły dwa kamienne portale, zachodni i północny, oba polichromowane i zapewne z tympanonami figuralnymi, a więc przedstawieniem Zbawiciela od zachodu i św. Jana od północy. Przez analogię do detalu halickiego uznać trzeba, że były to portale o wielouskokowych węgarach, co znajduje potwierdzenie w odnalezionej przez Pokryszkina bazie (Archiwum IIMK RAN w Petersburgu, nr fot. O-395/1388). Można przypuszczać, że wykonano je z użyciem zarówno dwubarwnego wątku kamiennego (zielony chełmski i biały kamień halicki), jak również partii — zapewne figuralnych — pokrytych wielobarwną malaturą. Z całego opisu wyłania się obraz cerkwi, która w swych formach niewątpliwie nawiązuje do tych budowli halickich, które noszą wyraźne cechy architektury romańskiej, lub też dzieła, które nawiązuje wprost do architektury późnoromańskiej/wczesnogotyckiej z kręgu łańciskiego. Zarysowana „dwudzielnność” fundamentów budowli A może wskazywać na cechy zgodne z opisem znanym z kroniki. Również niezbyt duże wymiary wskazują na możliwość rekonstruowania jej jako kaplicy dworskiej o salowym, jednoprzęsłowym korpusie z niewielkim, czworobocznym przeszłem chórowym. Świątynia

byłaby zatem niewielką kaplicą, co jednak nie przeczy możliwości jej bogatego i zachwycającego wiernych wystroju wewnętrznego. Wnioski przedstawione powyżej wskazują na dzieło eklektyczne w swym charakterze stylowym, być może o czterodzielnym, żebrowym, gotyckim już sklepieniu w nawie, późnoromańskim detalu architektonicznym oraz rusko-bizantyńskim wyposażeniu wnętrza i nakryciu dachów. Taka interpretacja relikwów budowli A jest również możliwa po zestawieniu ich z najbliższą analogią, zarówno pod względem formy, jak i chronologii, jaką jest niewątpliwie pierwotna cerkiew Spasa w dawnej miejscowości Spas (dziś Podgórze) w pobliżu Stołpia (Kasiborski, Stasiak 1990; Kasiborski, Stasiak 1993; Rudnik 1997, 39–52). (por. Ryc.18).

Wydzielone wstępnie fazy zabudowy grodu muszą zostać uzupełnione o wyniki dalszych badań. Wykop otwarty w roku 2013 w północnej części plateau potwierdza wzniesienie w tamtym rejonie kolejnej budowli (D), również z zielonego glaukonitytu licującego mury. Być może są to relikty którejs z pozostałych cerkwi wzniesionych przez Daniela, np. cerkwi św. Trójcy, o której napisano w kronice, iż została zniszczona podczas najazdu Mongołów. Być może jednak kolejne analizy pozwolą zidentyfikować budowlę A jako cerkiew św. Trójcy, zaś ostatnio odkryte mury — jako cerkiew św. Jana. Na obecnym etapie badań — są to wciąż zagadnienia otwarte.

Należy podkreślić, że przeprowadzone dotąd eksploracje pozwalają na uszczegółowienie przemian zabudowy grodu i określenie sekwencji kolejnych etapów przebudowy. Bez wątplenia na podkreślenie zasługuje zróżnicowana technika i materiał budowlany stosowany w każdej z wydzielonych faz, a także użycie lokalnego złoża glaukonitytu do licowania murów, co niewątpliwie było celowym zamierzeniem estetycznym. Z punktu widzenia historii rozwoju form architektury rezydencjonalnej w Europie środkowej — założenie w Chełmie wyróżnia się przede wszystkim projektem fazy 1. Jeśli bowiem potwierdzi się, iż czworobok murów w południowo-wschodniej części plateau był murem obwodowym dziedzińca rezydencji — zamiast taki nie znajduje odpowiedników ani w XIII-wiecznej architekturze na terenie ówczesnej Polski, ani Czech czy Rusi Halickiej i Kijowskiej (Ryc. 19). Jedyne dwie rezydencje królewskie rozplanowane w formie regularnego, czworobocznego założenia powstały na przełomie XII i XIII wieku na Węgrzech. Są to królewskie rezydencje w Óbudzie i Sekeszfehervar, z których szczególnie ta pierwsza mogła być wzorem dla rezydencji w Chełmie (Gerevich 1971, 56–74; 1999; Altmann 1999, 89–114; Sikosi 1999, 45–64). W Óbudzie podwójny czworobok murów obronnych, z monumentalną bramą i wieżą bronił dostępu do kaplicy i głównej auli, usytuowanych na niezbyt dużym dziedzińcu (Ryc. 20). Biorąc pod uwagę bliskie kontakty Daniela z Węgrami i jego pobyty na węgierskim dworze — takie źródło koncepcji wydaje się być wysoce prawdopodobne. Przegląd rezydencji władców w Europie środkowej i wschodniej w wieku XII i XIII wykazuje jasno, że pierwsza faza założenia rezydencjonalnego w Chełmie, które powstało zapewne przez rokiem 1236 była projektem awangardowym. Dopiero bowiem po połowie XIII stulecia ideę regularnego planowania (zaczerniętą z wielu realizacji w Ziemi Świętej) przyniosą Krzyżacy na dawne ziemie Prusów, budując sieć zamków konwentualnych i biskupich. Kosmopolityczne

środowisko dworu węgierskiego za rządów króla Andrzeja — uczestnika V wyprawy krzyżowej, utrzymującego bliskie kontakty z Bizancjum, dynastiami kastylijską i francuską, było z pewnością kręgiem, gdzie idea takiego założenia była znana i mogła zainspirować młodego księcia Daniela (Bartnicki 2005, 23–142; Dąbrowski 2008, 300–315; Dąbrowski 2012, 21–406).

CHARAKTERYSTYKA POZYSKANYCH W TRAKCIE BADAŃ MATERIAŁÓW ZABYTKOWYCH

Materiały ruchome pozyskane z badań archeologicznych w sezonach 2010–2012 to ponad 10 tysięcy różnorodnych przedmiotów, wśród których statystycznie dominowała ceramika naczyniowa (tab. 2). W mniejszej liczbie wystąpiła ceramika budowlana (płytki posadzkowe), zabytki metalowe (sakralia, monety, militaria, ozdoby, przedmioty użytkowe) oraz wyroby szklane i kamienne (detale architektoniczne).

Ceramika naczyniowa i budowlana

Dominującą grupę znalezisk stanowi ceramika naczyniowa, której pozyskano około 5 tysięcy ułamków, stanowiących przeszło 50% całego zbioru. Naczynia były wykonywane na kole garncarskim techniką lepienia z wałków i całkowicie, silnie obtaczane (Ryc. 21). Część wyrobów cienkościennych była już toczona. Powierzchnie naczyń często zdobiono charakterystyczną białą pobiałką, jak i pokrywano wielobarwnym szkliwem. Ceramika tego typu dosyć powszechnie występowała na Rusi w okresie XI–XIII wieku (Malevskaja-Malevič 1969; 1971; 2005; Nowakowski 1972, 83, 84). Na terenie Chełma znajdowano ją w kontekstach datowanych na okres XIII–XIV wieku (Auch 2004, 2009; Dzieńkowski 2009; 2010).

Z badań pochodzą też dwie całe płytki posadzkowe oraz 50 ich fragmentów. Pod względem surowca wydzielono płytki kamienne i z wypalanej gliny prostokątne i trójkątne pokryte barwnym szkliwem, głównie brązowym, zielonym i żółtym (Ryc. 22). Na uwagę zasługuje fragment płytki z marmuru, będącej importem greckim (Tassos) lub włoskim (Carrara). Chronologia płytek odnosi się do XI–XIV wieku (Olczak 1968, 200; Hensel 1987, 386–389; Košovj 1988, 41–42).

Bransolety szklane

Pozyskano 7 ułamków bransolet barwy granatowej i niebieskiej (por. Ryc. 21). Ozdoby te są charakterystycznym wyrobem ruskim, a ich znaleziska koncentrowały się przede wszystkim w ośrodkach grodowych (Wołoszyn 2007, 198). Bransolety były znane na Rusi już w wieku X lub w początkach XI w. Przyjmuje się, iż ich masowa produkcja nastąpiła w pierwszej ćwierci XII w., osiągając apogeum w drugiej ćwierci XIII w. (Ščapova 1997,

88–89; Wołoszyn 2007). Bransolety szklane na terenie Chełma są datowane od połowy wieku XIII do 1 ćwierci wieku XIV (por. Dzieńkowski, Wołoszyn 2009). Wyniki ostatnich badań przesuwają ich użytkowanie do 2. połowy wieku XIV.

Ozdoby srebrne

Fragment srebrnej zausznicy pozyskano z warstw związanych z fazami 2–3. Biżuteria tego typu składała się z dwóch lub trzech ażurowych paciorków osadzonych na srebrnym kabłąku, natomiast tutaj zachował się tylko jeden paciork lekko zdeformowany i nadpalony. Wykonano go z cienkiej blachy srebrnej, w której wycięto otwory. Powierzchnię wokół paciorków ozdobiono granulacją i filigranem. Kabłąk srebrny, do którego przymocowano paciork, był owinięty ozdobnym, skręconym drucikiem (Ryc. 23).

Hanna Kóčka-Krenz (1993, 67–68) określiła tego typu ozdoby jako zausznice z ażurowymi paciorkami, które włączyła do odmiany 1. Podkreśla jednak ich odrębność w stosunku do pozostałych rodzajów ozdób. Podobne wyroby znane są z Przemysła (Kóčka-Krenz 1993, 68). Zbliżona zausznica znajduje się w skarbie II z Czermna pozyskanym w 2011 roku (Bagińska *et al.* 2012, tablica I.13). Chronologia tego typu ozdób zawiera się pomiędzy X a XIII–XIV wiekiem.

Dewocjonia

W trakcie badań pozyskano dwa krzyże-zawieszki określane jako *kresty-tel'niki*.

Pierwszy krzyżyk odlano ze srebra (por. Ryc. 23). W jego części centralnej znajduje się kwadratowe rozszerzenie zdobione ukośnym krzyżem, zaś ramiona zakończono niewielkimi okrągłymi zgrubieniami. Zabytki typu występowały na terenie Lubelszczyzny (Gródek nad Bugiem), Podlasia, czy północno-wschodniego Mazowsza (cmentarzysko w Świećku; por. Jaskanis 2008, ryc. 55). Analogiczne zawieszki mają szeroki zasięg występowania. Znane są ze stanowisk na Łotwie, Białorusi, Ukrainie oraz w północnej Rosji, gdzie datuje się je pomiędzy X a XIII wiekiem (Wołoszyn 2001; Jaskanis 2008, 210). Z badań pozyskano również miniaturowy, kamienny krzyżyk, który wykonano z łupku owruckiego (por. Ryc. 23). Na terenie Polski podobne sakralia wystąpiły w Czermnie i Drohiczynie, a ich datowanie odnosi się do X–XIII wieku (Wołoszyn 2001, 32).

Kłódki cylindryczne

Z nawarstwień użytkowych założenia pochodzą trzy kłódki żelazne. Największa strefa ich występowania znajdowała się na terenach wczesnośredniowiecznej Rusi. Najstarsze tego typu wyroby znane były tam od IX–X wieku, ale ich masowe użytkowanie nastąpiło od XI wieku, szczególnie intensywnie występowały w wiekach XII i XIII (Rosenfeldt 1953, 36, 37; Kolčín 1959, 78 i n.; Kolčín, Makarova 1997, 14–15). Z terenu Chełma (osada i podgro-

dzie) oraz okolic (Stołpie, Bielawin) pozyskano dotąd łącznie 6 kłódek (całych i we fragmentach) w kontekstach datowanych na wiek XIII–XIV (Golub, Dzieńkowski 2002; Dzieńkowski, Wołoszyn 2009).

Monety

Z badań na Wysokiej Górze pochodzą 3 monety. W wykopie 23 (wkop z badań P. Pokryszkina) znaleziono 1 ułamek srebrnego grosza praskiego Jana Luksemburskiego (data bicia monety 1310–1346). Drugą monetę pozyskano z wykopu 34B z warstwy 390 (wnętrze wieży). Był to grosz praski Karola IV Luksemburskiego (data bicia monety 1346–1378). Z warstwy wtórnej pozyskano denar Władysława Jagiełły (1386–1434). Pozostałe monety odkryte podczas badań związane były z okresem nowożytnym – XVI i XVII wiek.

Materiały ruchome o chronologii XIII i XIV-wiecznej wystąpiły w nawarstwieniach fazy 1, 2 i 3. Najmniejszy udział odnotowano w fazie 1 (około 2 % zbioru). Pojedyncze fragmenty ceramiki i kości zwierzęcych pozyskano z warstwy użytkowej IVg (js. 207) w wykopach 23, 29, 31 i 37. Zdecydowanie więcej zabytków wystąpiło w warstwach fazy 2. Szacunkowo około 40% zabytków z XIII–XIV wieku należy do tych nawarstwień. Z fazy 3 pochodzi również duża grupa zabytków, które koncentrowały się w warstwie VIIg (js. 227), na którą składały się pozostałości warstwy użytkowej i późniejszych wtętów (zniszczeń, rozsunięć ziemi). Warstwa ta występowała się na całym terenie rezydencji i zawierała większość zabytków z XIII–XIV wieku.

Najwięcej najmłodszych chronologicznie materiałów zabytkowych z XVI–XX wieku wystąpiło w warstwie XI_d stanowiącej współczesny poziom terenu. Powstała ona w wyniku niwelacji jak i podsypania ziemi podczas licznych działań porządkowych i budowlanych.

Zabytki wczesnośredniowieczne omawiane powyżej, takie jak ceramika naczyniowa, kłódki cylindryczne, sakralia, ozdoby (bransolety szklane, zausznica srebrna, pierścionki brązowe), militaria (ostroga, grotty bełtów), ceramika budowlana (płytki szklawione, cegły) mają szeroki przedział datowania pomiędzy X a XIII–XIV wiekiem. Ponieważ zostały pozyskane w kontekstach archeologicznych datowanych metodami fizycznymi (np. seria próbek 14C i TL), wspartych stratygrafią archeologiczną oraz artefaktami w postaci monet i danymi ze źródeł pisanych, dlatego też cały zespół znalezionych zabytków można datować od 1. połowy XIII wieku po 2. połowę wieku XIV. Istotnym elementem wniosku jest możliwość wydłużenia okresu funkcjonowania zespołu architektonicznego na Wysokiej Górze po 2. połowę XIV wieku, na co wskazują datowania pozyskanych monet.

PODSUMOWANIE WYNIKÓW BADAŃ

Interdyscyplinarne badania zrealizowane na Górze Katedralnej w Chełmie ujawniły w południowej części wyniesienia złożone układy stratyfikacyjne, w tym liczne relikty zabudowy kamiennej. Składają się na nie pozostałości wielofazowej rezydencji Daniela

Romanowicza oraz świadectwa użytkowania terenu w wiekach późniejszych. Działalności budowlanej towarzyszył przyrost warstw, ale i ich znaczący ubytek, w tym brak stratyfikacji z okresów XIV–XIX w. Warstwy „znikające” w wyniku licznych niwelacji terenu odkładały się na stokach, powiększając pierwotny obwód wzgórza.

Badania wykazały, że Wysoka Górka w obecnym kształcie jest tworem sztucznym, a ściślej — efektem wielokrotnego nawarstwiania się w tym samym miejscu kolejnych faz zabudowy, zniszczeń i rozbudowy rezydencji książęcej. Wyniki badań wskazują, iż faza 1 zabudowy datowana jest na 1. połowę XIII w. Składał się na nią czworobok muru wybudowanego w technice *opus emplectum*, wewnątrz którego uchwycono jednolity poziom użytkowy w postaci zielonego piasku glaukonitytowego. I choć w niniejszym artykule przyjmujemy, że mur ten wyznaczał zasięg tzw. małego grodu w obrębie którego powstawały budowle sakralne i świeckie, w tym wymieniana w kronice halicko-wołyńskiej cerkiew p.w. św. Jana Złotoustego, to wiele kwestii pozostaje nadal nierozstrzygniętych. Nie do końca wiadomo, czy podejmując działania zamierzano zbudować w tym miejscu wieloelementowy zespół rezydencjonalny, czy też wielką aulę pałacową, której maksymalny zasięg wyznacza mur obwodowy i zielony poziom piasku glaukonitytowego w jego obrębie (por. Ryc. 12, 19). I choć przeciw tej drugiej koncepcji świadczy m.in. brak świadectw podziałów wewnętrznych domniemanej budowli, to kilka istotnych pytań pozostaje bez odpowiedzi. Niejasne są zwłaszcza kwestie dotyczące ewidentnych różnic warsztatowych i surowcowych pomiędzy murem obwodowym i częścią bramną — z jednej strony, a pozostałymi budowlami zidentyfikowanymi na tym terenie. Obserwujemy tu bowiem wyraziste zderzenie dwóch tradycji budownictwa rzymskiego, reprezentowanego przez technikę *opus quadratum* zidentyfikowaną w fazie I budowli, z techniką wznoszenia murów z warstwowanego kamienia łamanego (por. Ryc. 15, 16). Nie wiemy, czy było to działanie celowe i równoczesowe, a jeżeli tak, to co legło u podstaw takiego wyboru. Dlatego nie do odrzucenia na obecnym etapie badań pozostaje teza, że pierwotna koncepcja wnoszenia rezydencji, z której zrealizowane zostały mur obwodowy i brama wykonane z prostokątnych bloków kamiennych, została zarzucona w wyniku naglej katastrofy budowlanej. Być może, to nieprzewidziane zdarzenie wymusiło zmianę warsztatu, materiałów budowlanych i tym samym — koncepcji całości. Przemawiają za tym obserwacje poczynione w trakcie prac archeologicznych wskazujące, że już na etapie wznoszenia muru obwodowego wschodniego mogło nastąpić osunięcie skarpy, prowadzące do jego zawalenia. To właśnie na tym odcinku obserwujemy silną destrukcję muru, przetrwałego w tym miejscu, jak wykazały nasze badania, tylko na najniższych poziomach. Ze zdarzeniem tym można by też łączyć świadectwa nadsypywania skarp i umacnianie ich wałem (por. Ryc. 5, 13). Odnotujemy też nadszyczenie dużej miąższości warstwę destruktywów budowlanych występujących zarówno wewnątrz jak i na zewnątrz muru obwodowego (por. Ryc. 16) i obecność wśród nich wysokiej klasy detali wystroju architektonicznego z zielonego glaukonitytu związanych najpewniej z niezrealizowaną (?) najstarszą fazą rezydencji. Dokumentowano je w warstwach destrukcyjnych powyżej poziomu posadzki lub wykorzystane jako materiał budowlany przy wznoszeniu partii fundamentowych kolejnych

budowli (Ryc. 24, 25). Zastanawiać musi, dlaczego tych elementów dekoracyjnych nie wykorzystano zgodnie z ich przeznaczeniem, na kolejnych etapach budowy?

Nie do końca udało się też rozstrzygnąć, czy wznoszenie muru obwodowego (A1) oraz budowli A i C następowało równocześnie. Pomijając wspomniane wyżej różnice materiałowe i warsztatowe, w żadnym miejscu nie natrafiono na świadectwa stratygraficzne, które jednoznacznie rozstrzygałyby te kwestie. Wynika to ze znaczącego stopnia zniszczenia (lub braku) stratyfikacji odnoszących się do najstarszych budowli (por. Ryc. 13). Można zatem co najwyżej stwierdzić, że na obecnym etapie badań brak jest danych, aby przyjętą przez nas koncepcję równoczesności budowli A1, A i C można było wykluczyć.

Niezależnie od kierunków dalszych interpretacji, zespół odkrytych relikwów architektury kamiennej zasługuje na szczególną uwagę. W obydwu bowiem wariantach interpretacyjnych najstarsza faza założenia rezydencjonalnego w Chełmie jest w tej części Europy rozwiązaniem niespotykanym. Dotyczy to zarówno koncepcji domniemanej (ale nie udowodnionej) budowli pałacowej w formie auli, jak i prezentowanej na stronach niniejszego artykułu kilkudziałowej rezydencji, posadowionej na sztucznie wzniesionym nasypie i zamkniętej w regularnym czworoboku murów. Jak wskazywano wyżej, najbliższymi punktami odniesienia do budowli chełmskich wydają się rezydencje królewskie na Węgrzech. Chodzi zatem o tradycję identyfikowaną w średniowieczu na Bliskim Wschodzie, sięgającą korzeniami okresu cesarstwa rzymskiego. Natomiast stosowanie techniki *opus emplectum* jest powszechne w łacińskiej architekturze romańskiej, występuje także w architekturze „szkoły halickiej”.

Interesujące w tym kontekście są wyniki analiz zapraw pochodzących z budowli na Wysokiej Górcze. Wykazały one, że realizacja zespołu rezydencjalno-sakralnego na Górcze Katedralnej w Chełmie angażowała szczególnie cenne, często importowane surowce i materiały, ale także była miejscem eksperymentów technologicznych nadającym tutejszej architekturze nowe, wyrafinowane standardy. Zdaniem Lucjana Gazdy (2011) materiały wykorzystywane przy budowie rezydencji chełmskiej traktować należy nie tylko jako efekt transpozycji, ale również udoskonalenia osiągnięć XII/XIII-wiecznej szkoły halickiej, spajającej najwyższe techniki i technologie bizantyjskiego Wschodu i romańskiego Zachodu.

Jaka zatem była rezydencja odkryta na Górcze Katedralnej w Chełmie? Paradoxem pozostaje fakt, że wiele możemy napisać o jej wyjątkowości i kolejnych fazach przekształceń, ale wobec skali zniszczeń, nie jesteśmy w stanie zaprezentować przekonywującego planu budowli pałacowej fazy najstarszej. Pozostają zatem prezentowane na stronach niniejszego artykułu hipotezy. Nie można wykluczyć, że istotne elementy dla rozwiązania tych zagadek kryją się w nawarstwieniach północnej części Wysokiej Górczy, pozostającej dotąd po zasięgu badań archeologicznych. Nie można bowiem zapominać, że kamienna wieża, jak wynika z przekazu kroniki halicko-wołyńskiej (por. Dąbrowski 2013), stała pośrodku grodu.

Przekaz ten zdaje się znajdować potwierdzenie w odkryciach archeologicznych. W trakcie prac wykopaliskowych przeprowadzonych przez T. Dzieńkowskiego jesienią 2013 r., po północnej części Wysokiej Górczy, odsłonięto relikty kamiennie-ceglanej budowli, pochodzącej

najpewniej z okresu danielewskiego i towarzyszące jej wielometrowe stratyfikacje (por. Ryc. 12). Funkcja tej zagadkowej budowli [świątynia św. Trójcy (?), kościół św. Jana?, budowla świecka (?)], podobnie jak jej relacje do opisywanych w niniejszym artykule reliktyw architektury pozostaną przedmiotem dalszych badań. To najnowsze odkrycie wskazuje do-
wodnie, że cały obszar Wysokiej Górki w czasach danielewskich objęty był zabudową monumentalną.

Dalsze losy dziejów Wysokiej Górki (dotyczy to późnego średniowiecza i czasów nowożytnych) wymykają się spod obserwacji archeologicznej, ze względu na całkowite zniszczenie pierwotnych układów stratyfikacyjnych. Stało się to najpewniej w wiekach XIX i XX, jako że na rycinach z wieku XVIII oglądamy nadal obiekt o charakterystycznej, kopułowej formie (por. Ryc. 2). Największy „wkład” w zmianę jego formy wniosły prace budowlane w ostatniej ćwierci XIX w., związane ze wznoszeniem w części centralnej cerkwi pw. św. Cyryla i Metodego i towarzyszące im niwelacje terenu, a następnie całkowita destrukcja cerkwi i wzniesienie w tym miejscu tzw. kopca Niepodległości. Ten ostatni zyskał nowy (monumentalny) wymiar w latach 90. XX w. Usytuowano go w miejscu wspomnianej cerkwi, a także na murze obwodowym rezydencji (budowla A1) i kamiennej wieży (budowla B).

Obecny, wyraźnie „spłaszczony” kształt Wysokiej Górki z monumentalnym kopcem w centralnej części (por. Ryc. 8, 11), odbiega znacząco od jego historycznej formy, znanej ze wspomnianych wyżej przedstawień ikonograficznych. Osobliwością wyniesienia jest również to, że w wyniku licznych niwelacji, stratyfikacje z wieku XIII, w tym relikty najstarszej architektury, zalegają tuż pod powierzchnią terenu.